

Agata Dziuban
Uniwersytet Jagielloński

Dekryminalizacja, praca, intersekcjonalność, uznanie: ramy ruchu pracownic i pracowników seksualnych w Europie

DOI: <http://dx.doi.org/10.18778/1733-8069.14.1.02>

Abstrakt Celem artykułu jest podjęcie krytycznej dyskusji nad regionalną specyfiką i dynamiką ruchu pracownic i pracowników seksualnych w Europie. Nakreślając trzy fale mobilizacji pracownic i pracowników seksualnych w regionie, podejmę próbę odpowiedzi na dwa, ściśle ze sobą powiązane, pytania: a) wokół jakich żądań, zbiorowych tożsamości i politycznych projektów organizują się osoby świadczące usługi seksualne w Europie? b) w jaki sposób społeczne czy kulturowe uwarunkowania – choćby takie jak postępująca kryminalizacja pracy seksualnej, epidemia HIV, pojawienie się globalnego ruchu na rzecz praw osób świadczących usługi seksualne czy wzrost popularności dyskursów antyprostytycyjnych i abolicyjnych – wpływają na formy samoorganizacji, orientacje i sposoby działania czy, w końcu, na autoidentyfikacje organizacji zrzeszających osoby pracujące seksualnie. Soczewką, przez którą spojrzę na ruch pracownic i pracowników seksualnych w Europie, jest Międzynarodowy Komitet na rzecz Praw Pracownic i Pracowników Seksualnych (ICRSE) – największa ponadnarodowa sieć rzecznicza działająca na rzecz praw osób świadczących usługi seksualne w regionie. Odwołując się do przyjętej na gruncie badań nad ruchami społecznymi kategorii ram działania zbiorowego, wyróżnię cztery kluczowe sposoby ramifikacji pracy seksualnej wypracowywane przez ICRSE: ramę „prawa do posiadania praw”, ramę „dekryminalizacji”, ramę „pracy seksualnej jako pracy w późnym kapitalizmie” oraz ramę „intersekcjonalną”.

Słowa kluczowe praca seksualna, prostytutka, ruch pracownic i pracowników seksualnych, ramy działań zbiorowych, rzecznictwo

Agata Dziuban, socjolożka i outreachworkerka, adiunkta w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zaangażowana w realizację projektów badawczych poświęconych kształtowaniu polityk w zakresie HIV w Europie oraz mobilizacji ruchu pracownic i pracowników seksualnych w regionie. Członkini Sex Work Polska, koalicji na rzecz praw pracowników seksualnych w Polsce. W latach

2014–2016 Policy Officer przy International Committee on the Rights of Sex Workers in Europe (ICRSE).

Adres kontaktowy:

Instytut Socjologii, Uniwersytet Jagielloński
ul. Grodzka 52, 31-044 Kraków
e-mail: agata.dziuban@uj.edu.pl

Zjawisko pracy seksualnej, długo nieobecne na gruncie nauk humanistycznych i społecznych lub rozpatrywane jedynie jako forma dewiacji czy patologii, od kilkudziesięciu lat staje się przedmiotem coraz większego zainteresowania badawczego. Świadczyć o tym może chociażby wielość poświęconych mu publikacji, projektów badawczych, konferencji i akademickich debat. Przy użyciu różnych narzędzi i wychodząc z odmiennych – niejednokrotnie skonfliktowanych ze sobą – perspektyw badacze i badaczki starają się odtwarzać historię tego zjawiska, problematyzować przypisywane mu społecznie i kulturowo znaczenia, analizować jego umiejscowienie w systemach prawnych poszczególnych krajów, opisywać jego wewnętrzną dynamikę i wielość przybieranych przez nie form czy – w końcu – sytuować je w kontekście innych istotnych społecznie zjawisk: mechanizmów kontroli społecznej, nierówności ekonomicznych, pracy, migracji, władzy czy zhierarchizowanego porządku płci (O’Connell Davidson 1998; Bernstein 2007; Brooks-Gordon 2006; Sanders, O’Neill, Pitcher 2009; Andrijasevic 2010; Weitzer 2011; Mattson 2015; Scoular 2015; Ślęzak 2016; Jahnsen, Wagenaar 2018). Najbardziej ożywione debaty wokół pracy seksualnej – nazywane niekiedy „wojnami o seks” (*sex wars* [Gall 2007; Cavalieri 2011]) – toczą się przede wszystkim wśród feministycznie zorientowanych badaczek. Część z nich postrzega pracę seksualną jako element i narzędzie reprodukcji patriarchalnego porządku, który nieodłącznie związany jest z wyzyskiem, przemocą i całkowitym uprzedmiotowieniem kobiet. Definiując wszystkie osoby świadczące usługi jako ofiary, reprezentantki tego odłamu feminizmu domagają się ograniczenia prostytucji lub jej całkowitego zlikwidowania

(Barry 1979; Dworkin 1987; 1989; MacKinnon 1987; 1989; Pateman 1988; Jeffreys 1997; Raymond 2013). Badaczki stojące po drugiej stronie „ideologicznej barykady” uznają pracę seksualną za jedną z form aktywności ekonomicznej, zaś przemoc i wyzysk w pracy seksualnej postrzegają przede wszystkim jako konsekwencję kryminalizacji, stygmatyzacji oraz zmarginalizowanej pozycji osób świadczących usługi seksualne (Bell 1994; Chapkis 1997; Agustin 2007; Day 2007; Ditmore, Levy, Willman 2010; Hardy, Kingston, Sanders 2010; Nagle 1997). Co więcej, krytykując swoje oponentki za jednostronność przyjętej perspektywy oraz skrajną wiktyimizację osób świadczących usługi seksualne, podkreślają one konieczność uznania podmiotowości i sprawczości pracownic i pracowników seksualnych oraz uwzględnienia w badaniach ich punktu widzenia, doświadczeń i głosu.

Poniższy artykuł wpisuje się w drugą ze wspomnianych perspektyw, podejmuję w nim bowiem próbę bliższego przyjrzenia się mobilizacji pracownic i pracowników seksualnych w Europie w imię swoich praw. Bezpośredni przedmiot mojej analizy stanowi działalność ICRSE – Międzynarodowego Komitetu na rzecz Praw Pracownic i Pracowników Seksualnych w Europie (International Committee on the Rights of Sex Workers in Europe). Wybór ten podyktowany jest co najmniej dwoma względami. Po pierwsze, o ile mobilizacja osób świadczących usługi seksualne w Stanach Zjednoczonych i wybranych krajach globalnego Południa doczekała się szerokich opracowań w literaturze akademickiej (zob. np. Jenness 1993; Pheterson 1996; Kempadoo, Doezema 1998; Berger 2004; Ditmore 2006; Hardy 2010; Kotiswaran 2011; Chateauvert 2013; Majic

2014), o tyle ruch pracownic i pracowników seksualnych w Europie jest nadal słabo rozpoznany¹. Stawiając w centrum swojego zainteresowania istniejącą od kilkunastu lat europejską sieć działającą na rzecz praw osób świadczących usługi seksualne, której działalność i postulaty dodatkowo osadzę w szerszej historii ruchu pracownic i pracowników seksualnych w Europie, staram się przynajmniej częściowo wypełnić tę lukę.

Po drugie, decyzja o tym, by przyjrzeć się w tym artykule właśnie ICRSE wynika z mojego wieloletniego zaangażowania w działalność tej organizacji, początkowo jako luźno związanej z siecią aktywistki, następnie w roli zewnętrznej konsultantki i, w końcu, członkini zespołu. Praca w ICRSE – polegająca między innymi na prowadzeniu tematycznych konsultacji z należącymi do sieci osobami świadczącymi usługi seksualne, realizacji warsztatów dla lokalnych i krajowych organizacji pracownic i pracowników seksualnych, pisaniu raportów i współtworzeniu stanowisk – dała mi możliwość lepszego poznania sieci i sprawiła, że nierzadko bezpośrednio uczestniczyłam w formułowaniu jej misji, wyznaczaniu konkretnych metod działania czy celów. Pozwoliła mi ona również na skonfrontowanie zewnętrznego, budowanego w akademii, często bez udziału samych zainteresowanych, punktu widzenia na sytuację pracownic i pracowników seksualnych z perspektywą osób świadczących usługi seksualne i tworzonych przez nie organizacji. Fakt mojego usytuowania

w podwójnej roli aktywistki i badaczki lokuje konstruowaną przeze mnie w tym artykule „opowieść o ruchu” pracownic i pracowników seksualnych w nurcie opartych na partycypacji badań zaangażowanych (Croteau 2005: 32–35; Milan 2014: 252–253; Struzik 2016: 4–22; por. Hacker 2013) i ma kluczowe znaczenie dla sposobu, w jaki problematyzuję analizowane zjawisko.

W swoim tekście spojrzę bowiem na ICRSE jako na ponadnarodową sieć rzeczniczą, a więc – zgodnie z definicją Margaret Keck i Kathryn Sikkink (1999: 89) – międzynarodową sieć mobilizującą się wokół kwestii, które cechuje duża „niepewność informacyjna” i „kontrowersyjność” ze względu na ich uwikłanie w różne, często skonfliktowane ze sobą punkty widzenia i systemy wartości. Jednym z głównych celów tego rodzaju sieci jest wprowadzanie zmiany społecznej poprzez konstruowanie nowych ram interpretacyjnych danego zjawiska i ich propagowanie w przestrzeni publicznej, aby zastąpiły one już istniejące ramy, będące narzędziem stygmatyzacji, dyskryminacji i różnych form opresji. Pojęcie ramy, spopularyzowane w socjologii za sprawą prac Ervinga Goffmana (2010), jest obecnie jedną z kluczowych kategorii badań nad ruchami społecznymi, gdzie definiuje się ją zazwyczaj jako dynamiczne i konstruowane kolektywnie schematy interpretacyjne, które artykułują podzielane przez aktywistów i aktywistki wartości, znaczenia i główne idee ruchu (Benford, Snow 2000; Snow 2004; Johnston, Noakes 2005; Mooney, Hunt 2008; Della Porta, Diani 2009). Tak rozumiane ramy są podstawą działań zbiorowych, pozwalając zaangażowanym w ruch osobom na wypracowanie wspólnych definicji sytuacji, diagnozowanie

głównych problemów oraz konstruowanie wizji zmiany zjawisk identyfikowanych jako zagrażające czy krzywdzące. Odgrywają one także kluczową rolę w relacjach ruchu z otoczeniem społecznym: „zadaniem każdej ramy interpretacyjnej jest bowiem przekonywanie opinii publicznej, że żądania ruchu są «sprawiedliwe», zaś *status quo* «niesprawiedliwe», mobilizowanie potencjalnych zwolenników, zdobywanie wsparcia obserwatorów oraz demobilizacja oponentów” (Lipiński 2012: 115; por. Snow, Benford 1988: 198).

W swoim artykule poddaję interpretacji główne wypracowywane przez ICRSE ramy i praktyki dyskursywne, które leżą u podstaw podejmowanych przez sieć kolektywnych działań i stanowią narzędzie transformacji dominujących w debacie publicznej i politycznym dyskursie sposobów reprezentacji pracownic i pracowników seksualnych. Zadaję więc pytanie o to, wokół jakich postulatów, zbiorowych tożsamości i politycznych projektów mobilizuje się ICRSE, w jaki sposób definiuje pracę seksualną, negocjuje przypisywane jej znaczenia i problematyzuje społeczne usytuowanie zaangażowanych w nią osób. Koncentracja na wytwarzanych przez ICRSE sposobach dyskursywnej problematyzacji pracy seksualnej oraz głównych założeniach i celach ruchu sytuje prezentowane w niniejszym tekście analizy w nurcie osadzonych w paradygmacie interpretatywnym badań jakościowych (Denzin, Lincoln 2009; Flick 2010; Gibbs 2011; Jemielniak 2012). Stawiając sobie za cel krytyczną rekonstrukcję interpretacyjnych ram konstytutywnych dla ICRSE, sięgam przede wszystkim po zasoby dyskursywne i treści wytwarzane przez tę międzynarodową sieć: raporty oraz inne

dokumenty publikowane przez ICRSE, w tym deklaracje, manifesty, stanowiska, oświadczenia, listy otwarte oraz podręczniki², a także protokoły z organizowanych przez sieć wydarzeń i seminariów³. Jako dodatkowe materiały do analizy traktuję także dane zgromadzone w trakcie obserwacji uczestniczącej (Hammersley, Atkinson 2000; Angrosino 2010) prowadzonej w toku mojej pracy w ICRSE⁴. Wszystkie wskazane wyżej materiały empiryczne poddałam analizie z wykorzystaniem strategii kodowania otwartego, a następnie kodowania skoncentrowanego (Charmaz 2009; Gibbs 2011), zorientowanego na wyodrębnienie kluczowych interpretacyjnych ram, wokół których zśrodkowany jest aktywizm i rzecznictwo ICRSE.

² Pracując nad przygotowaniem tego artykułu, poddałam analizie wszystkie publikacje wydane przez sieć od momentu jej powstania w 2004 roku (patrz m.in. ICRSE 2005a; 2005b; 2013; 2015a; 2015b; 2015c; 2015d; 2016a; 2016b; 2016c; 2016d; 2016e), jak również wszystkie listy otwarte oraz oświadczenia przygotowane przez ICRSE i udostępnione na stronie sieci: <http://www.sexworkurope.org/> (w tym m.in. ICRSE 2014a; 2014b; 2016f).

³ W tym kontekście sięgnęłam przede wszystkim do sprawozdań z różnorodnych wydarzeń sporządzonych na potrzeby sieci, w tym raportu z seminarium „Sex Workers’ Regional Movement Building: Alliances, Threats and Strategies” (Paryż, 2–4 czerwca 2015 roku, dokument wewnętrzny wykorzystany za wiedzą i zgodą sieci ICRSE), raportu z seminarium „Reflecting on ten years of Sex workers’ rights in Europe” (Bruksela, 30 listopada 2015 roku, dostępny tu: <http://www.sexworkurope.org/news/general-news/2005-2015-reflecting-ten-years-sex-workers-rights-europe>) oraz raportu z seminarium „Surveilled, Exploited, Deported: Rights Violations against Migrant Sex Workers in Europe and Central Asia” (Bruksela, 16 listopada 2016 roku, dokument wewnętrzny, wykorzystany za wiedzą i zgodą ICRSE).

⁴ Ponieważ moja praca w ICRSE miała charakter zdalny, dane te gromadzone były głównie w ramach spotkań organizowanych przez sieć, w tym trzech seminariów, o których wspominałam w poprzednim przypisie, oraz w trakcie trzech warsztatów realizowanych w ramach projektu szkoleniowego „Sex Work, HIV and Human Rights” (warsztaty te odbyły się odpowiednio w Budapeszcie [17–21 października 2014 roku], w Ankarze [12–13 marca 2015 roku] oraz w Skopje [31 maja – 2 czerwca 2015 roku]; więcej na temat tego projektu: ICRSE 2015c). Dane te mają formę notatek badawczych, które przygotowywane były za wiedzą i zgodą ICRSE.

¹ Do wyjątków należą prace Gregora Galla (2006; 2007; 2012) poświęcone próbom uzwiązkania środowiska osób pracujących seksualnie w Wielkiej Brytanii, Niemczech czy Holandii oraz studium historii ruchu pracownic i pracowników seksualnych we Francji Thierrego Schaffausera (2014).

W tekście tym przyglądam się czterem wyodrębnionym w toku analizy sposobom ramifikacji pracy seksualnej wypracowywanym przez ICRSE, które konceptualizuję tu jako ramę „prawa do posiadania praw”, ramę „dekryminalizacji”, ramę „pracy seksualnej jako pracy w późnym kapitalizmie” oraz ramę „interseksjonalną”. Podejmuję w nim również próbę skontekstualizowania formułowanych przez ICRSE ram, osadzając się w szerszej, historycznej perspektywie samoorganizacji pracownic i pracowników seksualnych w regionie. Tym samym analiza praktyk dyskursywnych ICRSE stanowi dla mnie również pretekst do przyjrzenia się zmianom w obrębie dominujących ram trzech fal mobilizacji pracownic i pracowników seksualnych w Europie.

Trzy fale mobilizacji pracownic i pracowników seksualnych w Europie

Choć za kolebkę ruchu pracownic i pracowników seksualnych uważa się zazwyczaj Stany Zjednoczone (Weitzer 1991; Jenness 1993; Chateaubert 2013), gdzie w 1973 powstała pierwsza organizacja zrzeszająca osoby świadczące usługi seksualne – Call off Your Old Tired Ethics⁵ (COYOTE) – informacje na temat zbiorowej mobilizacji pracownic seksualnych w Europie pochodzą już z XVIII wieku. W publikacji poświęconej historii pracy seksualnej Lujo Basserman (1993) odnotowuje, że w 1790 roku w Paryżu 2000 kobiet świadczących usługi seksualne w pobliżu Palais Royal wzięło udział w demonstracji przeciwko przemocy doświadczanej ze strony policji (zob. też: Lopez-Embury,

Sanders 2009: 94). Protesty pracownic seksualnych miały również miejsce w latach 20. ubiegłego wieku w Weimarskich Niemczech w odpowiedzi na decyzję władz niektórych miast o zamknięciu licencjonowanych agencji towarzyskich stanowiących jedyne miejsce pracy i legalne źródło dochodów wielu kobiet (Ross 2012). Kilkudniowy strajk pracownic seksualnych przeciwko przemocy ze strony policji i innych organów ścigania odbył się również w Ankarze, w Turcji, w 1955 roku (Stevenson, Dziuban 2018).

Za symboliczny początek ruchu pracownic i pracowników seksualnych w Europie uważa się jednak rok 1975, kiedy to ponad sto pracownic seksualnych zdecydowało się na okupację kościoła Saint Nizier w Lyonie (Francja), by opowiedzieć się przeciwko przemocy i uciskowi ze strony policji: pobiciom, morderstwom, gwałtom, systematycznym zatrzymaniom i aresztowaniom (Mathieu 2001; 2003). Zainicjowany przez lyońskie pracownice seksualne protest okupacyjny trwał ponad tydzień i nie przeszedł bez echa we francuskim społeczeństwie. Zyskał on duże poparcie związków zawodowych, organizacji feministycznych, a nawet części kleru Kościoła katolickiego (Mathieu 2001). Zainspirował także podobne akcje protestacyjne w kilku miastach Francji (Lopez-Embury, Sanders 2009: 95).

Te przykłady historycznie i geograficznie rozproszonych zbiorowych działań postrzegać możemy jako pierwszą falę mobilizacji pracownic i pracowników seksualnych w Europie. Polegały one na spontanicznej samoorganizacji osób świadczących usługi seksualne wokół doświadczanych przez

nie krzywd czy niesprawiedliwości i wyrażały się w bezpośrednich działaniach – akcjach protestacyjnych, pikietach i demonstracjach. Choć pozwalały na budowanie poczucia solidarności i wspólnoty między zaangażowanymi w nie osobami, miały też bardzo doraźny i nietrwały charakter. Nie prowadziły one do formułowania długofalowych politycznych strategii i rzadko pociągały za sobą zmiany w postaci choćby reform prawnych i znaczącej poprawy warunków pracy seksualnej. Stanowiły one jednak podstawę i punkt odniesienia dla drugiej fali mobilizacji pracownic i pracowników seksualnych w Europie, której początek datować można na połowę lat 70. (Stevenson, Dziuban 2018). Kluczową rolę odegrała tu przede wszystkim okupacja kościoła Saint Nizier, która zainicjowała powstanie pierwszych krajowych organizacji zrzeszających osoby świadczące usługi seksualne już w 1975 roku: Francuskiego Kolektynu Prostytutek oraz Angielskiego Kolektynu Prostytutek (English Collective of Prostitutes, ECP). W ciągu kilku kolejnych lat oddolne kolektywy pracownic seksualnych pojawiły się również w innych krajach Europy Zachodniej, jak choćby Hydra w Niemczech (1980 r.), Włoski Komitet na rzecz Praw Obywatelskich Prostytutek (Comitato per i Diritti Civili delle prostitute, CDCP, 1982 r.) we Włoszech czy Aspasię w Szwajcarii (1982 r.).

Tym, co cechuje drugą falę mobilizacji pracownic i pracowników seksualnych w Europie jest zatem, przede wszystkim, wyłanianie się mniej lub bardziej sformalizowanych organizacji zrzeszających osoby pracujące w branży seksualnej (oraz – niierzadko – ich sojuszniczek i sojuszników) oraz „upolitycznienie” ruchu pracownic i pracowników

seksualnych. Mimo że funkcjonowały w różnorodnych społeczno-politycznych kontekstach i wykorzystywały odmienne strategie działania, wspomniane wyżej organizacje łączyło także podobieństwo stawianych żądań. Wśród wysuwanych przez nie postulatów znalazły się, między innymi, roszczenie uznania prawa pracownic i pracowników seksualnych do samostanowienia, cielesnej autonomii i swobody seksualnej ekspresji, żądanie wolności od przemocy, dyskryminacji i wszelkich form społecznej i prawnej opresji oraz wezwanie do traktowania pracy seksualnej jako pełnoprawnej formy pracy. Ostatni z postulatów – uznawany za jedno z fundacyjnych roszczeń ruchu pracownic i pracowników seksualnych na całym świecie (Jenness 1993; Pheterson 1996; Leigh 1997; Nagle 1997; Kempadoo, Doezema 1998; Hardy 2010; Ditmore 2011; Kotiswaran 2011; Chateaubert 2013) – zainspirował w latach 90. kilka z europejskich kolektywów do zaangażowania się działania adwokacyjne na rzecz legalizacji pracy seksualnej oraz podjęcia próby utworzenia związków zawodowych zrzeszających osoby świadczące usługi seksualne (Gall 2006; 2012).

Ważnym historycznym i politycznym kontekstem dla kolektywnej mobilizacji pracownic i pracowników seksualnych w Europie, tak jak i w innych regionach świata (Stoller 1998; Ditmore 2006; 2011; Kotiswaran 2011; Kerrigan i in. 2014; Majic 2014), była również epidemia HIV. Epidemia ta niosła ze sobą zagrożenie dla życia i zdrowia osób świadczących usługi seksualne, przyczyniając się równocześnie do dramatycznego wzrostu doświadczanej przez nie stygmatyzacji i dyskryminacji: identyfikowana jako „grupa ryzyka”, szczególnie eksponowana

⁵ Nazwę organizacji przetłumaczyć można jako: „Odwołaj swoją starą, zużytą etykę”.

za zakażenie HIV, osoby pracujące w branży seksualnej postrzegane były jako „nośnik zakażenia” stanowiący zagrożenie dla „zdrowej tkanki społeczeństwa” (Stoller 1998; Ditmore 2011; Dziuban, Friedman 2015; Dziuban, Król 2016). W odpowiedzi na tę sytuację liczne z istniejących organizacji pracownic seksualnych przeorientowały swoje działania, angażując się w niesienie wsparcia i pomocy osobom ze swojego środowiska. Pod koniec lat 80. i w latach 90. pojawiło się także w Europie wiele nowych oddolnych kolektywów, dla których głównym polem aktywności była realizacja programów profilaktycznych z zakresu HIV; wśród nich znajduje się chociażby Szkocki Edukacyjny Projekt Prostytutek (Scottish Prostitutes Education Project, SCOT-PEP) założony w 1989, Cabiria utworzona we Francji w 1995 czy Tais Plus z Kirgistanu (1997) – pierwsza organizacja pracownic i pracowników seksualnych powstała na terenie Europy Środkowo-Wschodniej i Azji Centralnej (NSWP 2014).

Zdaniem niektórych badaczek analizujących historię samoorganizacji osób świadczących usługi seksualne w Stanach Zjednoczonych zaangażowanie w działania będące odpowiedzią na zagrożenia wynikające z HIV znacznie osłabiło ruch pracownic i pracowników seksualnych (Jenness 1993: 101–103; zob. też Ditmore 2011: 111–112; Majic 2011; 2014). Miało się to wiązać, między innymi, z jego depolityzacją i zepchnięciem na drugi plan dotychczas kluczowych dla ruchu postulatów, skupionych wokół dostępu do praw, równości i uznania, na rzecz koncentracji na wąsko zakrojonych działaniach profilaktycznych (dystrybucji prezerwatyw i lubrykantów, inicjowaniu grup wsparcia czy świadczeniu usług medycznych, np. testowania w kie-

runku HIV). Choć bez wątplenia interpretacja ta może okazać się trafna w odniesieniu do niektórych z działających w Europie organizacji, nie oddaje ona złożoności sytuacji ruchu pracownic i pracowników seksualnych w regionie. Z jednej strony epidemia HIV stanowiła nie tylko ważny impuls dla samoorganizacji i budowania poczucia solidarności w środowisku osób pracujących seksualnie, ale również przyczyniła się ona do znacznego wzrostu zaangażowania kolektywów pracownic i pracowników seksualnych w działania rzecznicze w obszarze zdrowia publicznego. Wiele z organizacji podjęło próbę aktywnego kształtowania polityk zdrowotnych w zakresie pracy seksualnej i HIV, domagając się równego dostępu pracownic i pracowników seksualnych do ochrony zdrowia oraz wolnej od dyskryminacji profilaktyki i opieki medycznej. Wysuwane przez nie postulaty koncentrowały się również wokół strukturalnych, prawnych i społecznych uwarunkowań zwiększających podatność osób świadczących usługi seksualne na zakażenie HIV. W konsekwencji w centrum „rzeczniczej uwagi” kolektywów pracownic i pracowników seksualnych znalazły się – w większym niż dotychczas stopniu – takie problemy jak choćby kryminalizacja i penalizacja pracy seksualnej, stygmatyzacja, bariery w dostępie do ochrony prawnej i sprawiedliwości, zabezpieczeń socjalnych i bezpiecznych warunków pracy.

Co więcej, te rzecznicze działania nierzadko wykraczały poza lokalny czy krajowy poziom, stając się asumptem do zainicjowania ponadnarodowej kooperacji między organizacjami pracownic i pracowników seksualnych. Bez wątplenia za przełomowy moment w tego rodzaju współpracy uznać

można powstanie w 1990 roku Globalnej Sieci Projektów Pracownic i Pracowników Seksualnych (Global Network of Sex Work Projects, NSWP) skupiającej oddolne kolektywy osób pracujących seksualnie oraz bardziej sformalizowane środowiskowe organizacje chcące zaangażować się w globalne rzecznictwo w polu zdrowia seksualnego, reprodukcyjnego i HIV (Lopez, Clamen 2004: 40). Pierwszą platformą umożliwiającą tego rodzaju kooperację w Europie była Europejska Sieć Profilaktyki HIV/STI⁶ oraz Promocji Zdrowia wśród Pracownic Seksualnych Migrantek (European Network for HIV/STI Prevention and Health Promotion among Migrant Sex Workers, TAMPEP), utworzona w Amsterdamie w 1993 roku (Brussa 1998; Morgan Thomas i in. 2006; Mattson 2015). Jednym z kluczowych celów sieci było ograniczenie podatności na zakażenie HIV wśród osób pracujących seksualnie poprzez działania rzecznicze oraz wypracowanie odpowiadających ich potrzebom, niestygmatyzujących i opartych na poszanowaniu dla praw człowieka (*rights based*) programów profilaktycznych. Środek do tego celu stanowić miało z kolei stworzenie przestrzeni wymiany wiedzy, doświadczeń i „dobrych praktyk” między grupami zarządzanymi przez pracownice i pracowników seksualnych oraz innymi organizacjami realizującymi działania profilaktyczne w ich środowisku.

Opisane wyżej procesy – zróżnicowanie podejmowanych kolektywnie działań, skonkretyzowanie stawianych żądań oraz wytworzenie sieci ponadnarodowych powiązań pomiędzy lokalnymi i krajowymi organizacjami zrzeszającymi osoby

⁶ STI to skrót oznaczający choroby przenoszone drogą płciową (*sexually transmitted infections*).

świadczące usługi seksualne – trudno odczytywać jako wyraz osłabienia ruchu pracownic i pracowników w Europie. Przyczyniły się one raczej do jego wzmocnienia i wewnętrznego ożywienia, kładąc równocześnie podwaliny pod nową, trzecią już, falę mobilizacji osób pracujących seksualnie w Europie, która pojawiła się na początku XXI wieku.

Za charakterystyczne dla trzeciej fali tej mobilizacji można uznać przede wszystkim renegocjację i pluralizację postulatów, zbiorowych tożsamości i politycznych projektów leżących u podstaw samoorganizacji osób świadczących usługi seksualne. Wiele z powstających w ciągu ostatnich kilkunastu lat organizacji pracownic i pracowników seksualnych zaangażowało się w krytyczną debatę nad celami, roszczeniami i strategiami działania, które przez ponad dwa dziesięciolecia definiowały ruch osób świadczących usługi seksualne w Europie. Analizując osiągnięcia i porażki swoich drugofalowych poprzedniczek, podkreślały one konieczność większego otwarcia ruchu na wielość i różnorodność doświadczeń i tożsamości osób pracujących w branży erotycznej. Niejako „na fali” tego otwarcia w pierwszych dekadach XX wieku pojawiło się w Europie wiele organizacji i kolektywów reprezentujących przedstawicielki i przedstawicieli różnych – dotychczas niewidzialnych lub funkcjonujących jedynie na marginesie ruchu pracownic i pracowników seksualnych – grup: osób nieheteroseksualnych, mężczyzn, osób trans czy też migrantek i migrantów. Przykładami są choćby takie organizacje jak założone przez pracujących w branży seksualnej mężczyzn Stowarzyszenie STAR-STAR (Association for the Support of the

Marginalised Workers STAR-STAR) w Macedonii (2009 r.), Turecka organizacja Kırmızı Şemsiye (Czerwona Parasolka – Stowarzyszenie na rzecz Zdrowia Seksualnego i Praw Człowieka) działająca na rzecz praw osób trans świadczących usługi seksualne (2013 r.) czy w końcu Stalowe Róże (Roses d'Acier) – kolektyw zrzeszający nieudokumentowane migrantki z Chin pracujące seksualnie we Francji (2014 r.).

Novum trzeciej fali mobilizacji osób pracujących seksualnie stanowi również zacieśnienie kontaktów oraz współpracy między rozproszonymi geograficznie organizacjami, kolektywami, aktywistkami i aktywistami. Otwarcie strefy Schengen dające możliwość – przynajmniej niektórym – swobodnego przemieszczania się po Europie oraz pojawienie się Internetu i nowych technologii umożliwiło intensywną wymianę wiedzy, idei i doświadczeń w obrębie ruchu osób świadczących usługi seksualne. Pozwoliły one też na „umiędzynarodowienie” zbiorowych działań i tożsamości pracownic i pracowników seksualnych, tworząc przestrzeń do powstania nowych form organizacyjnych, takich jak choćby ICRSE.

„Z ulic do Parlamentu Europejskiego” – ICRSE jako ponadnarodowa sieć rzecznicza

Początki ICRSE sięgają 2002 roku, kiedy to niewielka grupa holenderskich pracownic seksualnych zdecydowała się zorganizować międzynarodową konferencję poświęconą branży usług seksualnych w Europie. Zaproszona do współpracy grupa kilkunastu osób świadczących usługi seksual-

ne w Europie uformowała komitet organizacyjny, który został w 2004 roku zarejestrowany w Amsterdamie jako ICRSE⁷. Choć zainicjowany jako niewielki, oddolny kolektyw, w ciągu ostatnich kilku lat ICRSE przekształcił się w dużą transnarodową sieć, zrzeszającą 95 organizacji zarządzanych przez pracownice i pracowników seksualnych lub działających na rzecz praw osób świadczących usługi seksualne w Europie i Azji Centralnej. W jej skład wchodzi także ponad 150 indywidualnych osób, w tym pracownice i pracownicy branży seksualnej, reprezentantki organizacji kobiecych i feministycznych, aktywistki i aktywiści działający na rzecz środowisk LGBT+, przedstawicielki i przedstawiciele ruchu na rzecz praw człowieka i praw grup mniejszościowych (przede wszystkim migranckich), związkowcy oraz osoby pracujące w jednostkach naukowych i badawczych⁸. Tym, co łączy wielość tych rozproszonych geograficznie i instytucjonalnie aktorów jest zaangażowanie w działania rzecznicze na rzecz poprawy sytuacji osób pracujących seksualnie w regionie (ICRSE 2016a).

⁷ Sygnowana przez ICRSE „Europejska konferencja dotycząca pracy seksualnej, praw człowieka, pracy i migracji” odbyła się w symbolicznej stolicy Unii Europejskiej – Brukseli – w październiku 2005 (ICRSE 2015a; zob. też: Sorfleet 2007; Garofalo 2010; Andrijasevic i in. 2012). Wydarzenie to można uznać za bezprecedensowe choćby ze względu na fakt, że zgromadziło ono 120 pracownic i pracowników seksualnych z 28 krajów Europy, tworząc jedyną w swoim rodzaju platformę dialogu i wymiany wiedzy na temat sytuacji osób świadczących usługi seksualne w regionie. W trakcie obrad uczestniczki i uczestnicy konferencji wspólnie pracowali nad przygotowaniem „Deklaracji praw pracownic i pracowników seksualnych w Europie” (ICRSE 2005a) oraz „Manifestu pracownic i pracowników seksualnych w Europie” (ICRSE 2005b; zob. też: Garofalo 2010; Andrijasevic i in. 2012).

⁸ Mimo tak zróżnicowanej bazy członkowskiej kluczowe decyzje dotyczące głównych obszarów i strategii działania sieci podejmują pracownice i pracownicy seksualni, stanowiący zarówno większość w zarządzie, jak i sekretariacie Komitetu.

Dwie ze wspomnianych wyżej cech – międzynarodowy charakter Komitetu oraz koncentracja na działaniach rzeczniczych – są tym, co pozwala nam spojrzeć na ICRSE jako na jedną z form organizacyjnych określanych przez Keck i Sikking (1998; 1999) mianem ponadnarodowych sieci rzeczniczych, dalej PSR (ang. *transnational advocacy networks*). Według autorek, PSR to zbiory zaangażowanych w daną sprawę i współdziałających na międzynarodowym poziomie aktorów, których łączą „wspólne wartości, podzielany dyskurs oraz intensywna wymiana informacji” (Keck, Sikking 1998: 3). Ich współdziałanie jest rzecznicze w tym sensie, że ma na celu promowanie lub obronę określonych idei i norm oraz zmianę *status quo*. Podobnie jak ruchy społeczne, sieci te skupiają się zazwyczaj wokół takich wrażliwych społecznie kwestii jak ekologia, sprawiedliwość społeczna czy prawa marginalizowanych i dyskryminowanych grup i dążą do transformacji – uznawanych za krzywdzące – wzorców normatywnych czy rozwiązań politycznych. Tym, co odróżnia je od ruchów społecznych jest jednak specyfika wykorzystywanych przez nie form aktywizmu i strategii działania. O ile bowiem ruchy społeczne opierają się na konfliktowych działaniach zbiorowych i masowej mobilizacji, wykorzystując akcje protestacyjne jako główny czynnik nacisku politycznego, o tyle *modus operandi* PSR jest budowanie współpracy pomiędzy różnorodnymi aktorami po to, by wpłynąć na ramy dyskursu dominujące w danym politycznym, społecznym czy kulturowym kontekście (Keck, Sikking 1999: 94–99; Zippel 2004: 63; zob. też: Sperling, Ferree, Risman 2001; Ferree, Mueller 2004). Co więcej, głównym zasobem, na którym opierają się PSR, są wytwarzane, negocjowane i dystrybuowane w obrębie sieci interpre-

tacje i ekspercka wiedza, umożliwiające członkom i członkiniom koalicji angażowanie się w dotyczące danych kwestii debaty, wywieranie nacisku i osiąganie określonych politycznych celów⁹.

Jedną z charakterystycznych cech PSR jest również wielopoziomowy charakter ich działalności. „Ponadnarodowość” oznacza w ich przypadku nie tylko budowanie powiązań i transnarodowych struktur komunikacyjnych pomiędzy działającymi lokalnie aktywistami i aktywistkami oraz krajowymi i międzynarodowymi organizacjami, ale też próby oddziaływania na procesy decyzyjne toczące się na różnego rodzaju arenach międzypaństwowych i ponadpaństwowych (Keck, Sikking 1998; 1999; por. Smith 2004: 316; Tarrow 2004: 239–241). W Europie jedną z oczywistych tego rodzaju aren są instytucje Unii Europejskiej, których decyzje wyznaczają regionalne trendy polityk okołoprostytycyjnych i mogą mieć bezpośredni wpływ na sytuację osób świadczących usługi seksualne w regionie (Andrijasevic i in. 2012; Rubio Grundell 2015; Scramuzzino, Scramuzzino 2015; Mattson 2015; Outshoorn 2018). Nie przypadkiem więc jedną z kluczowych strategii działania ICRSE jest polityczny lobbying w Komisji Europejskiej czy Parlamencie Europejskim, który

⁹ Rozróżnienie na ponadnarodowe sieci rzecznicze i ruchy społeczne ma, oczywiście, przede wszystkim analityczny charakter. W rzeczywistości te dwie formy aktywności nierazko ściśle splatają się ze sobą. PSR mogą, na przykład, obejmować organizacje i oddolne kolektywy podejmujące konfliktowe działania zbiorowe. Często też stanowią one część szerszych ruchów społecznych, mobilizując się wokół wysuwanych przez dany ruch żądań i postulatów. W tym przypadku ich rola polega przede wszystkim na produkowaniu narzędzi dyskursywnych i ekspertyzy na potrzeby ruchu oraz na tworzeniu przestrzeni komunikacyjnych umożliwiających wymianę wiedzy między aktywistkami i dialog z innymi zaangażowanymi w konkretną sprawę podmiotami, na przykład decydentami i decydentkami politycznymi czy reprezentantami i reprezentantkami lokalnych i międzynarodowych organizacji.

przybiera głównie formę kampanii rzeczniczych organizowanych w odpowiedzi na próby przyjęcia problematycznych z punktu widzenia sieci rozwiązań prawnych, rekomendacji lub rezolucji¹⁰.

Tak rozumiane umiędzynarodowienie kwestii podnoszonych przez PSR nie oznacza jednak, że przestają one uwzględniać problemy i postulaty istotne na poziomie lokalnym. Dostyc często ponadnarodowy charakter ich działań polega na mobilizacji zasobów (wiedzy, taktyk działania, doświadczenia, bezpośrednich głosów poparcia) pochodzących z wielu krajów, aby w ten sposób wywrzeć większy wpływ na instytucje danego państwa. Jedną ze strategii takich wielopoziomowych oddziaływań są inicjatywy wspierające samoorganizację pracownic i pracowników seksualnych oraz wzmacniające rzeczniczy potencjał lokalnych grup i organizacji¹¹.

¹⁰ Kampanie te zazwyczaj zakładają krótkoterminową, ale intensywną mobilizację aktorów i aktorek zaangażowanych w działania sieci, ale także sojuszników i sojuszniczek w innych sektorach „społeczeństwa obywatelskiego” i w akademii. Jednym z przykładów tego rodzaju interwencji jest zorganizowana w 2014 roku kampania wokół tzw. raportu Honeyball, projektu rezolucji dotyczącej prostytucji i wyzysku seksualnego złożonego w Parlamencie Europejskim przez brytyjską europarlamentarzystkę Mary Honeyball (Honeyball 2014). Ta niewiążąca rezolucja, definiująca pracę seksualną jako formę niewolnictwa i wzywająca rządy krajów członkowskich Unii Europejskiej do kryminalizacji klientów osób świadczących usługi seksualne, została skierowana do głosowania w PE w lutym 2014. W odpowiedzi ICRSE rozesłało do europarlamentarzystek i europarlamentarzystów list argumentujący przeciwko przyjęciu tego projektu, który został podpisany przez 560 organizacji i międzynarodowych sieci (włączając w to Międzynarodową Federację Planowanego Rodzicielstwa czy pracującą w obszarze handlu ludźmi fundację La Strada International). Choć raport Honeyball został przyjęty większością głosów, naciski ze strony ICRSE przyczyniły się do zainicjowania w PE krytycznych dyskusji na temat proponowanych rozwiązań prawnych oraz wprowadzenia poprawek do rezolucji odróżniających „prostytucję” od „prostytucji przymusowej” (Scramuzzino, Scramuzzino 2015).

¹¹ Przykładem wykorzystywanej w tym celu strategii jest organizowanie międzynarodowych warsztatów edukacyjnych (*capacity building*) skierowanych do funkcjonujących na lokalnym i krajowym poziomie organizacji i nieformalnych grup zrzes-

lub też międzynarodowe kampanie wymierzone w pojawiające się na krajowym poziomie problemy: naruszenia praw osób świadczących usługi seksualne, nowe propozycje legislacyjne, antyprostytucyjne kampanie społeczne i tak dalej. Ponadnarodowy charakter interwencji ICRSE – nagłaśnianie sprawy na międzynarodowym forum i mobilizacja działających w międzynarodowych instytucjach sojuszniczek i sojuszników – pozwalają niekiedy na zaistnienie tak zwanego „efektu bumerangu”, a więc sytuacji, w której ponadnarodowa presja prowadzi do wywarcia nacisku na lokalnych decydentów i zmiany warunków toczącej się w danym kraju debaty (Keck, Sikkink 1999: 93–94; Smith 2004: 316; Zippel 2004). Ma to szczególne znaczenie w tych kontekstach, w których pracownice i pracownicy seksualni oraz ich organizacje wykluczane są z debat politycznych lub nie mają wystarczających zasobów lub silnego politycznie głosu, by się w nie zaangażować.

Z mojej perspektywy jednak jednym z najistotniejszych aspektów ponadnarodowych działań rzecz-

nicujących osoby świadczące usługi seksualne. Z jednej strony warsztaty te pozwalają na budowanie – opartego na wspólnocie doświadczeń, interesów, problemów i potrzeb – poczucia solidarności pomiędzy aktywistkami i aktywistami działającymi w różnych kontekstach, z drugiej zaś umożliwiają im intensywną, horyzontalną wymianę wiedzy oraz rozwijanie praktycznych kompetencji, np. w zakresie wsparcia wewnątrzśrodowiskowego na poziomie lokalnym, budowania kampanii rzeczniczych czy reagowania na sytuacje kryzysowe. Taką rolę odegrał na przykład realizowany w latach 2014–2015 program edukacyjny ICRSE „Sex Work, HIV and Human Rights”, którego celem było wyposażenie organizacji pracownic i pracowników seksualnych w wiedzę i kompetencje pozwalające im angażować się w proces kształtowania programów i polityk zdrowotnych w zakresie HIV skierowanych do osób świadczących usługi seksualne (ICRSE 2015b). Podobną funkcję pełnią też publikowane na potrzeby ruchu „podręczniki adwokacyjne” (*tool-kit*) i raporty dotyczące możliwych strategii działań rzeczniczych w wybranych obszarach (ICRSE 2013; 2015c; 2016a; 2016b).

niczych podejmowanych przez ICRSE są – by użyć określenia zaproponowanego przez Keck i Sikkink (1999: 95–96) – polityki informacyjne, polegające na wytwarzaniu i rozpowszechnianiu zniuansowanej, skontekstualizowanej, eksperckiej wiedzy na temat sytuacji osób pracujących seksualnie w Europie i Azji Centralnej. W tym kontekście kluczową strategią działania ICRSE jest problematyzowanie i kwestionowanie dominujących oraz interpretowanych jako krzywdzące i dyskredytujące reprezentacji pracy seksualnej i wykonujących ją osób poprzez wytwarzanie własnych zasobów dyskursywnych: raportów, stanowisk czy manifestów. Tylko w latach 2015–2016 sieć opublikowała kilkanaście stanowisk (odnoszących się np. do przyjmowanych w danym kraju regulacji prawnych) oraz sześć raportów, które koncentrują się wokół takich kwestii jak przemoc strukturalna, wyzysk w pracy seksualnej czy sytuacja (nieudokumentowanych) migrantek i migrantów podejmujących pracę seksualną w Europie. Dokumenty te oparte są na konsultacjach z organizacjami pracownic i pracowników seksualnych, analizie literatury naukowej, dokumentów prawnych oraz raportów publikowanych przez różne organizacje rządowe i pozarządowe. Pozwalają one ICRSE na budowanie transnarodowej ekspertyzy (Zippel 2004) i proponowanie własnych – oddolnych i ugruntowanych w doświadczeniu osób świadczących usługi seksualne – ram dyskursu na temat pracy seksualnej w Europie.

Polityczny głos ICRSE – ramy rzecznictwa, ramy mobilizacji

W kolejnej części tekstu przyjrzyć się bliżej czterem odrębnym – choć ściśle splecionym się ze sobą –

sposobom ramowania pracy seksualnej i sytuacji zaangażowanych w nią osób wypracowanym przez ICRSE, które wyróżniłam w trakcie analizy. Określiam je – odpowiednio – mianem ramy „prawa do posiadania praw”, ramy „dekryminalizacji pracy seksualnej”, ramy „pracy seksualnej jako pracy w późnym kapitalizmie” oraz ramy „interseksjonalnej”. Są one równocześnie formą polemiki z roszczeniami wysuwanymi na gruncie dwóch poprzednich fal mobilizacji osób świadczących usługi seksualne oraz artykulacją postulatów formułowanych w nowych, zmieniających się społecznych, politycznych i ekonomicznych kontekstach.

Prawo do posiadania praw

Mówi się nam, że jesteśmy obiektami seksualnymi, że jesteśmy towarem. Ale jeśli rozejrzycie się dziś po tej sali, jeśli przeczytacie przygotowany przez nas raport i jeśli spojrzycie na ruch na rzecz praw pracownic i pracowników seksualnych – nie tylko w Europie, ale również globalnie, dostrzeżecie, że osoby świadczące usługi seksualne są niezwykle wytrzymałe i od wielu dziesięcioleci walczą o swoje prawa. Ten ruch staje się siłą, której nie można już ignorować. Osoby pracujące seksualnie nie są obiektami seksualnymi; jesteśmy podmiotami politycznymi, które potrafią podejmować samodzielne decyzje i formułować swoje żądania. I właśnie to robimy dziś w tym miejscu. (Luca Stevenson, 30.11.15)

Powyższy cytat jest fragmentem przemówienia wygłoszonego przez Lucę Stevenson, pracownika seksualnego, aktywistę na rzecz praw osób pracujących seksualnie oraz koordynatora ICRSE, podczas seminarium, które odbyło się 30 listopada 2015 roku

w siedzibie Parlamentu Europejskiego w Brukseli. Jak czytamy na stronie organizatora¹², ICRSE, celem seminarium było uczczenie dekady działalności Komitetu oraz dziesiątej rocznicy wydania „Deklaracji praw pracownic i pracowników seksualnych w Europie” – jednego z fundacyjnych dokumentów ruchu na rzecz praw osób świadczących usługi seksualne w Europie (ICRSE 2005a; Garofalo 2010; Andrijasevic i in. 2012). Wydarzeniu towarzyszyła publikacja raportu ICRSE „Nic o nas bez nas!” analizującego główne obszary działania i osiągnięcia ruchu osób pracujących seksualnie w regionie. Raport podsumowywał również główne postulaty ruchu, wiele z których stanowiło powtórzenie i aktualizację roszczeń wysuwanych w przygotowanej dziesięć lat wcześniej „Deklaracji”: domagał się on reformy prawa w zakresie pracy seksualnej w krajach Europy, uznania pracy seksualnej za pracę oraz ochrony praw osób świadczących usługi seksualne (ICRSE 2015a).

Tocząca się w ramach seminarium dyskusja koncentrowała się przede wszystkim na dokumentowanych w wielu raportach ICRSE naruszeniach wolności i praw przysługujących osobom pracującym seksualnie. Podkreślano na przykład, że w większości krajów regionu opresyjne regulacje prawne oraz stygmatyzacja pracy seksualnej stanowią pogwałcenie osobistych wolności i praw pracownic i pracowników seksualnych, takich jak choćby prawo do samostanowienia i decydowania o własnym życiu, ciele, seksualności czy też prawa do prywatno-

¹² Bardziej szczegółowy raport z wydarzenia, nagrania przemówień (włączając w to przemówienie Stevenson) oraz zdjęcia znaleźć można na stronie ICRSE: <http://www.sexworkeurop.org/news/general-news/2005-2015-reflecting-ten-years-sex-workers-rights-europe>.

ści. Sygnalizowano, że kryminalizacja, penalizacja i stygmatyzacja pracy seksualnej stoją w sprzeczności z podstawowym prawem człowieka do wolności od dyskryminacji oraz wszelkich form przemocy, w tym fizycznej, symbolicznej i strukturalnej (por. ICRSE 2015a). W trakcie dyskusji podkreślono także, że w sytuacji doświadczenia przemocy osoby świadczące usługi seksualne często pozbawiane są dostępu do ochrony prawnej na równi z innymi obywatelkami i obywatelami, nierzadko spotykają się natomiast z wtórną wiktyimizacją i dyskryminującymi praktykami ze strony organów ścigania i instytucji sądowych.

Wychodząc poza ramy indywidualistycznego dyskursu osobistych wolności i praw, specyficznego dla drugiej fali mobilizacji osób pracujących seksualnie, analizie poddane zostały również naruszenia przysługujących osobom świadczącym usługi seksualne praw socjalnych, ekonomicznych i politycznych. Centralną podnoszoną w tym kontekście kwestią było spychanie pracy seksualnej w nielegalność lub do „szarej strefy”, a tym samym odbieranie osobom pracującym seksualnie prawa do pracy, swobodnego wyboru formy zarobkowania oraz wykonywania pracy w bezpiecznych i wolnych od wyzysku warunkach (por. ICRSE 2016b). Wskazywano również na to, że kryminalizacja, penalizacja i brak uznania pracy seksualnej za pracę często pociągają za sobą ograniczenia w dostępie do prawa do ochrony zdrowotnej, pomocy socjalnej, bezpieczeństwa ekonomicznego i mieszkaniowego czy w końcu własności, prowadząc do społecznej i ekonomicznej marginalizacji pracownic i pracowników seksualnych (por. ICRSE 2015a; 2015c; 2015d; 2016c; 2016d). Ważny wątek dyskusji

stanowiły również naruszenia praw (nieudokumentowanych) migrantek i migrantów pracujących w branży seksualnej w Europie, w tym w szczególności prawa obywatelskie, prawo do swobodnego przemieszczania się, pracy, dostępu do ochrony prawnej, wolności od przemocy czy zabezpieczeń socjalnych¹³ (por. ICRSE 2016d).

Główną ramą określającą parametry toczącej się w trakcie seminarium debaty – stanowiącą także jedną z kluczowych strategii problematyzacji sytuacji osób pracujących seksualnie wypracowaną przez ICRSE – była więc rama uniwersalnych i gwarantowanych międzynarodowymi konwencjami wolności i praw¹⁴. Przywoływane w obrębie tej ramy prawa – to znaczy prawa człowieka – definiowane są jako powszechnie obowiązujące, przyrodzone, niezbywalne i nienaruszalne, co oznacza, że przysługują one wszystkim osobom, nie wymagają uzasadnienia i nie mogą zostać zawieszane na mocy arbitralnej decyzji czy postanowienia suwerena. Osadzając swój dyskurs na temat pracy seksualnej w dyskursie uniwersalnych i bezwarunkowo danych praw, Komitet domagał się zatem uznania reprezentowanych przez siebie osób za godne szan-

¹³ Jak podkreślano, naruszenia te wynikają z jednej strony z tego, iż osoby o statusie migranckim rozpoznawane są jako obywatelki i obywatele danego kraju, ale również z dynamiki działania represyjnych praw migracyjnych, polityk antyprostytucyjnych oraz prowizji mających na celu zapobieganie handlowi ludźmi, które w znacznym stopniu ograniczają prawo jednostek do swobodnego przemieszczania się i przebywania w Europie (ICRSE 2016d). Wykluczenie z dostępu do praw obywatelskich jest więc w przypadku migrantek i migrantów pracujących seksualnie bardzo często tożsame z pozbawieniem prawa do posiadania wszystkich pozostałych – i definiowanych jako uniwersalne i bezwarunkowe – praw.

¹⁴ Odwoływała się ona, na przykład, do takich dokumentów jak *Powszechna deklaracja praw człowieka* (uchwalona w 1948 r.) czy europejska *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* (uchwalona w 1950 r.).

cunku, ochrony przed przemocą, opresją czy niesprawiedliwością oraz – co najważniejsze – mających na równi z innymi „prawo do posiadania praw” (Bellamy 2001).

Roszczenie do przyznania pracownicom i pracownikom przynależnych innym – uznawanym za pełnoprawne – podmiotom praw zakłada w tym kontekście również gest demaskowania wykorzystywanych w wielu krajach Europy i instytucjach UE narzędzi i mechanizmów wykluczania osób pracujących seksualnie z dostępu do przysługujących im wolności i praw. Przedmiotem krytyki są tu przede wszystkim dominujące w dyskursie publicznym i politycznym reprezentacje pracy seksualnej jako przemocy wobec kobiet, jako ich bezwzględnego uprzedmiotowienia, handlu ludźmi lub niewolnictwa, ale także jako społecznej „dewiacji” czy „patologii”. Jak podkreśla ICRSE, konstruuje one osoby świadczące usługi seksualne jako przestępczynię lub pozbawione sprawstwa „ofiary”, a więc podmioty niegodne równego traktowania lub niezdolne do korzystania z przynależnych innym obywatelkom i obywatelom praw (ICRSE 2015a). Reprezentacje te nie tylko usprawiedliwiają dyskryminację i niesprawiedliwe traktowanie pracownic i pracowników seksualnych w różnych obszarach życia społecznego, ale instytucjonalizowane są także w regulacjach prawnych, w kryminalizacji lub penalizacji pracy seksualnej, które prowadzić mogą (i w rzeczywistości często prowadzą) do drastycznych naruszeń praw osób świadczących usługi seksualne i do ograniczenia ich autonomii (ICRSE 2015a).

Co więcej, jak czytamy w jednym z raportów ICRSE (2015a), te dyskredytujące reprezentacje pracy

seksualnej oraz tożsamości przypisywanych wykonującym ją osobom określają hegemoniczne/akceptowalne ramy dyskursu na temat pracy seksualnej i tworzone są bez udziału samych zainteresowanych. Stanowią one też bardzo często podstawę do „uniewidzialniania”, dyskredytowania i delegitymizowania głosu pracownic i pracowników seksualnych w politycznych i społecznych debatach na temat dotyczących ich bezpośrednio spraw (ICRSE 2015a). W konsekwencji decyzje na temat regulacji, polityk i interwencji w zakresie pracy seksualnej „podejmowane są w imię osób pracujących seksualnie lub za ich plecami” (ICRSE 2015a: 3, por. też ICRSE 2016f). Osoby pracujące seksualnie pozbawiane są więc, zdaniem reprezentantek i reprezentantów ICRSE, fundamentalnego prawa do samostanowienia i wypowiedzenia się w swoim imieniu, które stanowi *de facto* warunek możliwości realizacji wszystkich pozostałych wolności i praw.

Z tej perspektywy sformułowane w trakcie seminarium żądania – które za Richardem Bellamy (2001) ujmuję w kategoriach „prawa do posiadania praw” – możemy interpretować nie tylko jako postulat zapewnienia osobom świadczącym usługi seksualne równego dostępu do określonego istniejącymi konwencjami zasobu praw, ale również jako roszczenie do uznania, a więc potraktowania ich jako pełnoprawnych partnerek i partnerów społecznych interakcji: osób zdolnych do decydowania o sobie, walki o własne interesy i posiadających polityczny głos (Hobson 2003; Fraser 2005; 2009). Żądanie to wybrzmiewa choćby w tytule raportu ICRSE „Nic o nas bez nas!” (2015b) czy w cytowanej powyżej wypowiedzi Stevensona. Sprzeciwia się on w niej

prezentowaniu osób pracujących seksualnie jako pozbawionych sprawczości i decyzyjności „obiektów seksualnych” czy „towarów” oraz domaga się traktowania ruchu pracownic i pracowników seksualnych oraz reprezentowanych przez niego osób jako „podmioty polityczne” mogące (i mające prawo) w pełni partycypować w podejmowaniu decyzji politycznych determinujących ich sytuację i warunki pracy.

Nie bez znaczenia pozostaje tu także miejsce, w którym padają te słowa. Zorganizowane przez ICRSE spotkanie odbywa się w końcu w siedzibie Parlamentu Europejskiego (PE), uznawanego za „symboliczne centrum reprezentacji politycznej” (Andrijasevic i in. 2012: 498) oraz „paradygmatyczną przestrzeń demokracji i deliberacji” w Europie (Rubio Grundell 2015: 18). Jako taki PE stanowi więc niejako „oczywisty” instytucjonalny i symboliczny kontekst politycznej partycypacji i obywatelskiego zaangażowania. Równocześnie jednak, jako jedno z kluczowych ciał doradczych i ustawodawczych w Europie, PE od wielu lat promuje nieprzychylnie pracownikom i pracownikom rozwiązania prawne (jak choćby kryminalizację klientów) i systematycznie marginalizuje ich roszczenia do praw oraz głos (Andrijasevic i in. 2012; Outshoorn 2018; Rubio Grundell 2015; Scramuzzino, Scramuzzino 2015; Mattson 2015). Faktyczne wejście ICRSE w tę symboliczną i instytucjonalną przestrzeń oraz artykułowanie swych żądań w kategoriach rozpoznanych i gwarantowanych w licznych instrumentach prawnych UE wolności i praw to radykalny polityczny gest. Obnaża on zinstytucjonalizowaną i stale reprodukowaną w dyskursie publicznym oraz prawie dyskryminację pracownic i pracowników seksual-

nych oraz stanowi bezpośrednią manifestację politycznej podmiotowości Europejskiego ruchu osób pracujących seksualnie.

Dekryminalizacja pracy seksualnej

Jak wskazałam w poprzednich akapitach, wypracowywana przez ICRSE krytyka naruszeń praw osób świadczących usługi seksualne powiązana jest ściśle z krytyką istniejących i promowanych w Europie polityk okołoprostytucyjnych. Mimo iż wprowadzone w różnych częściach regionu rozwiązania prawne odnoszące się do pracy seksualnej są stosunkowo zróżnicowane, we wszystkich krajach Europy osoby pracujące seksualnie ściśle oplecione są siecią represyjnych regulacji i przepisów, które ograniczają ich wolność, bezpieczeństwo i dostęp do przysługujących im praw – sugeruje ICRSE (2015a; 2015b; 2015c; 2015d; 2016c; 2016d; 2016e). Źródło tych uznawanych za krzywdzące i opresyjne norm prawnych upatrywane jest z kolei w, diskutowanych wcześniej, stygmatyzujących reprezentacjach pracownic i pracowników seksualnych:

Represyjne przepisy regulujące pracę seksualną są prawdopodobnie najbardziej uderzającą manifestacją piętna przypisanego osobom pracującym seksualnie oraz wymierzonej w nie przemocy strukturalnej. Jakkolwiek odmienne wydawać mogą się na pierwszy rzut oka, przepisy te mają podobne źródła i konsekwencje. Nie tylko zakorzenione są one głęboko w stereotypowych wizerunkach pracownic i pracowników seksualnych – przedstawiając ich jako niemoralnych czy aspołecznych, a więc zasługujących na karę, lub przeciwnie: jako bezsilne i potrzebujące pomocy [ofiary] – ale także przyczyniają się do ich

społecznej marginalizacji zarówno jako pracownic i pracowników, jak i członkiń i członków społeczeństwa. (ICRSE 2015a: 5)

Podkreślając negatywne konsekwencje funkcjonujących w Europie rozwiązań prawnych, w swych manifestach i raportach ICRSE domaga się pełnej dekriminalizacji pracy seksualnej, a więc zniesienia wszystkich przepisów, które kryminalizują lub penalizują pracę seksualną lub jakąkolwiek związaną z nią aktywność: świadczenie usług seksualnych, ich nabywanie, ale także organizowanie pracy seksualnej innych osób, jej ułatwianie i czerpanie z niej – na przykład finansowych – korzyści (ICRSE 2015a; 2015b; 2016b; 2016f). Postulat dekriminalizacji pracy seksualnej wiąże się z pogłębioną analizą negatywnych konsekwencji jej kryminalizacji czy penalizacji, budowaną w oparciu o świadectwa osób pracujących seksualnie, sprawozdania przygotowane przez zrzeszające je organizacje, publikacje naukowe czy w końcu dane policyjne.

Jednym z najczęściej krytykowanych przez ICRSE modeli prawnych odnoszących się do pracy seksualnej jest tak zwany model prohibicjonistyczny, który bezpośrednio zakazuje świadczenia usług seksualnych i nakłada różnego rodzaju kary na pracownice i pracowników seksualnych. Niezależnie od tego, czy kary te mają charakter finansowy, czy też zakładają areszt lub pozbawienie wolności, przyczyniają się one, zdaniem ICRSE, do dramatycznego wzrostu stygmatyzacji i dyskryminacji wobec osób pracujących seksualnie (postrzeganych w tym kontekście jako „kryminalistki” czy „przestępczynie”). Model ten legitymizuje także podejmowanie przez organy ścigania opresyjnych działań „prewencyjnych”, jak

choćby przymusowe testy medyczne w kierunku HIV i innych chorób przenoszonych drogą płciową. Działania te nie tylko uznawane są za rażące naruszenie podstawowych praw człowieka i praw obywatelskich, ale również symbolicznie i faktycznie wyrzucają pracownice i pracowników seksualnych poza nawias społeczeństwa, konstruując ich jako zagrożenie dla społeczeństwa czy zdrowia publicznego (ICRSE 2005a; 2005b; 2015b; 2015c). Spychając pracę seksualną do podziemia, kryminalizacja czy penalizacja świadczenia usług seksualnych pozbawia również osoby pracujące seksualnie ochrony prawnej i możliwości dochodzenia swoich praw oraz naraża je na przemoc, nadużycia i wykorzystanie (ICRSE 2015a; 2015b; 2016b).

Jak podkreśla ICRSE, prawa pracownic i pracowników seksualnych naruszane są również w tych krajach, w których kryminalizowane są tak zwane „trzecie strony”, a więc osoby organizujące, koordynujące, nadzorujące lub ułatwiające pracę seksualną w zamian za wynagrodzenie: właściciele i właścicielki agencji towarzyskich, ich menadżerzy i menadżerki, telefonistki i telefoniści, pracownicy i pracownice ochrony, osoby sprzątające lub świadczące usługi reklamowe czy też w końcu kierowcy. Tego rodzaju regulacje prawne – określane zazwyczaj mianem systemu „abolicyjnego” – nie karzą bezpośrednio osób świadczących usługi seksualne, kryminalizują natomiast ich środowisko pracy oraz wszelkie konstytutywne dla niego relacje. W konsekwencji model ten zmusza pracownice i pracowników seksualnych do pracy w odosobnieniu i izolacji (sprawiając, że pozbawieni są oni możliwości uzyskania wsparcia czy ochrony w sytuacji zagrożenia) lub funkcjonowania poza

prawem. Pracując w skryminalizowanym kontekście, osoby świadczące usługi seksualne nie mają dostępu do jakichkolwiek zabezpieczeń czy osłon wynikających z prawa pracy, są więc szczególnie podatne na przemoc i niesprawiedliwe traktowanie ze strony trzecich stron. Kiedy skryminalizowane trzecie strony

dążą do zabezpieczenia swoich zysków kosztem bezpieczeństwa i dobrostanu pracowników, przenosząc na nich ryzyko związane z prowadzeniem nielegalnych biznesów. Manifestuje się to w prekarnych warunkach pracy, niejasnych stosunkach zatrudnienia, wygórowanych opłatach i prowizjach, niebezpiecznych warunkach pracy i innych niesprawiedliwych i eksploatacyjnych praktykach. (ICRSE 2016b: 9)

Paradoksalnie więc regulacje prawne mające chronić osoby pracujące seksualnie przed uznawanymi za z definicji przemocowe oraz oparte na eksploatacji relacjami wystawiają ich na wyzysk i zagrożenia wynikające z pracy w niebezpiecznych i skryminalizowanych warunkach. Co więcej, kary za organizowanie lub ułatwanie pracy seksualnej innych osób dotyczą również bezpośrednio pracownice i pracowników seksualnych decydujących się pracować razem dla bezpieczeństwa. Zdaniem ICRSE zniechęca to osoby pracujące seksualnie do formowania kolektywów pracowniczych i funkcjonowania w „wolnym od wyzysku środowisku pracy, spychając je tym samym do «zarządzanego sektora», gdzie pojawić mogą się niesprawiedliwe praktyki” (ICRSE 2016b: 16).

Za niezwykle problematyczny i krzywdzący uznawany jest także system „neoabolicyjny” (określany

również mianem modelu „szwedzkiego”), na gruncie którego do odpowiedzialności karnej pociągane są nie tylko osoby organizujące i ułatwiające pracę seksualną, ale również klienci pracownic czy pracowników seksualnych. Model ten opiera się na założeniu, że praca seksualna jest formą seksualnego wyzysku i patriarchalnej przemocy wobec kobiet, a zatem karze poddane powinny zostać nie osoby pracujące seksualnie, ale ci, którzy podtrzymują i napędzają istnienie rynku usług seksualnych. Jak zaznacza ICRSE, model ten nie prowadzi do wyeliminowania pracy seksualnej, ale spycha ją w nielegalność, pozbawiając tym samym osoby świadczące usługi seksualne kontroli nad warunkami swojej pracy i osłabiając ich pozycję negocyjną wobec klientów i stron trzecich (ICRSE 2013; 2014a; 2014b). W efekcie znacznie ogranicza on bezpieczeństwo osób pracujących seksualnie, narażając je na bezpośrednią przemoc i wykorzystanie. Co więcej, definiując osoby pracujące seksualnie jako niezdolne do samostanowienia „ofiary”, szwedzki model wzmacnia też stygmatyzację wobec nich. Z obawy przed dyskryminacją czy paternalistycznym i protekcyjnym traktowaniem pracownice i pracownicy seksualni unikają szukania wsparcia w instytucjach pomocowych i zgłaszania aktów przemocy policji czy innym organom ścigania (ICRSE 2014a; 2014b; 2016f).

Ostatnim z modeli krytykowanym przez ICRSE jest system „regulacyjny”, a więc taki, w którym świadczenie usług seksualnych oraz czerpanie z nich zysku przez osoby trzecie dopuszczone jest na określonych w prawie warunkach. Choć na pierwszy rzut oka model ten może wydawać się korzystny dla osób pracujących seksualnie, zakła-

da bowiem rozpoznanie pracy seksualnej jako pracy i daje wykonującym ją osobom dostęp do podstawowych praw (np. praw pracowniczych czy socjalnych), często prowadzi on do znacznego ograniczania ich wolności, „godności i praw” (ICRSE 2015b: 30, zob. też: 2015a). Jako przykład przytoczone są najczęściej zapisy prawne wyznaczające tak zwane „zony tolerancji”, w których można legalnie świadczyć usługi seksualne, czy też przepisy nakładające na pracownice i pracowników seksualnych obowiązki rejestracji na policji, noszenia dokumentów identyfikacyjnych (definiujących ich jako „ prostytutki”) czy regularnego poddawania się badaniom medycznym w kierunku HIV czy innych STIs. Celem tych przepisów, jak podkreśla ICRSE, „nie jest poprawa warunków pracy osób świadczących usługi seksualne, zapewnienie im bezpieczeństwa czy ochrona przysługujących im praw człowieka czy praw pracowniczych, ale ograniczenie pracy seksualnej i usunięcie jej z przestrzeni publicznej” (ICRSE 2015b: 30). Stanowią one również narzędzie kontroli i opresji osób pracujących seksualnie, ograniczając ich prawo do prywatności, decydowania o sobie czy swobodnego przemieszczania się. Pracownice i pracownicy seksualni niemogący (jak choćby w przypadku migrantek i migrantów) lub niechcący (na przykład w obawie przed dyskryminacją) dostosować się do zdefiniowanych w prawie regulacji, skazani są na pracę w skryminalizowanych warunkach, co z kolei naraża ich na przemoc i inne naruszenia praw oraz sankcje w postaci kar finansowych, aresztu, więzienia czy deportacji.

W świetle powyższych argumentów, zdaniem ICRSE, jedynym modelem prawnym, który

upełnomocnia (*empower*) osoby pracujące seksualnie i pozwala na ochronę ich wolności i praw, jest pełna dekryminalizacja pracy seksualnej. System ten, jak zaznaczyłam wcześniej, zakłada zniesienie wszelkich sankcji karnych i administracyjnych wobec osób świadczących i nabywających usługi seksualne oraz trzecich stron. Nie oznacza to oczywiście całkowitej „deregulacji” pracy seksualnej czy jej funkcjonowania poza czy ponad granicami prawa. Model ten nie zakłada po prostu „uwypokowienia” pracy seksualnej poprzez tworzenie odrębnych, odnoszących się tylko do niej regulacji, ale wpisuje ją w istniejące już przepisy prawa (np. prawo pracy). W konsekwencji osoby świadczące usługi seksualne nie są zmuszone do pracy w skryminalizowanych czy penalizowanych kontekstach, co daje im większą kontrolę nad warunkami pracy i pozwala im na dochodzenie swoich praw, gdy doświadczają niesprawiedliwego traktowania lub przemocy. Dekryminalizacja, jak postuluje ICRSE, nie tylko zmniejsza stygmatyzację pracy seksualnej, ale również znacznie wzmacnia też pozycję pracownic i pracowników seksualnych *vis-à-vis* trzecich stron. Daje ona bowiem osobom pracującym seksualnie wybór odnośnie miejsca i warunków pracy, gwarantuje dostęp do osłon socjalnych oraz stwarza możliwość organizowania się na rzecz praw pracowniczych, na przykład poprzez tworzenie spółdzielni pracowniczych czy związków zawodowych (ICRSE 2015a; 2016b). Beneficjentkami dekryminalizacji są zatem przede wszystkim osoby świadczące usługi seksualne, a nie – jak postulują niektórzy adwersarze i adwersarki tego modelu – czerpiące korzyści z pracy seksualnej innych osób „lobby sutenerskie” (ICRSE 2015a: 3–4).

Praca seksualna jako praca w późnym kapitalizmie

Trzecią z wyróżnionych przeze mnie ram mobilizacji i adwokacji ICRSE jest rama budowana wokół postulatu uznania pracy seksualnej za formę pracy (ICRSE 2016b). Postulat ten zyskał centralne znaczenie w ruchu pracownic i pracowników seksualnych już w latach 80. XX wieku, gdy Carol Leigh, amerykańska feministka i pracownica seksualna, ukuła kategorię „pracy seksualnej”. Jak podkreśla sama Leigh (1997), „wynalezienie”¹⁵ pojęcia pracy seksualnej podyktowane było potrzebą stworzenia kategorii, która pozwoliłaby mówić o doświadczeniach i rzeczywistości osób świadczących usługi seksualne w sposób adekwatny, włączający i wolny od stygmatyzacji. Funkcjonujące w dyskursie kategorie „prostytucji” i „prostytutki” są nie tylko nasycone negatywnie, dyskredytujące i esencjalistyczne (sprowadzając tożsamość osoby do podejmowanej przez nią aktywności), argumentowała Leigh, ale również nie uwzględniają wielości różnych form, jakie przybierać mogą usługi seksualne (chodzi tu na przykład o taniec czy masaż erotyczny). Co najważniejsze jednak, jej zdaniem, nie oddają one „istoty” pracy seksualnej, a więc faktu, iż jest ona wymagającą umiejętności i wysiłku działalnością ekonomiczną, a więc pracą. Zainicjowany przez Leigh terminologiczny zwrot bardzo szybko znalazł swe odzwierciedlenie w żądaniach ruchu na rzecz osób świadczących usługi seksualne w USA, dowartościowujących prawo kobiet do finansowej niezależności i samostanowienia w sferze pracy (Jeness 1993; Bell 1994; Pheterson 1996; Leigh 1997;

¹⁵ Artykuł Leigh opowiadający o genezie kategorii pracy seksualnej nosi tytuł *Wynalezienie pracy seksualnej* (1997).

Nagle 1997; Ditmore 2011; Chateauvert 2013). Również wiele z drugofalowych organizacji pracownic i pracowników seksualnych w Europie odwoływało się w swym politycznym aktywizmie do rozważań Leigh, ukazując pracę seksualną jako zawodowy wybór kobiet, który powinien pociągać za sobą uznanie w świetle prawa (m.in. poprzez legalizację pracy seksualnej) oraz dostęp do różnego rodzaju przywilejów i praw (Gall 2006; 2012; Lopez-Embury, Sanders 2009; Stevenson, Dziuban 2018).

Choć proponowana przez ICRSE problematyka pracy seksualnej odcina się od niektórych z roszczeń drugofalowych aktywistek, w tym na przykład postulatu legalizacji sektora usług seksualnych czy pełnej afirmacji pracy seksualnej jako przestrzeni emancypacji i upełnomocnienia kobiet (Chapkis 1997), osadzona jest ona w dużym stopniu w wypracowanych w latach 80. i 90. kategoriach dyskursu wokół pracy seksualnej. Jako taka ramuje ona pracę seksualną jako aktywność ekonomiczną, która polega na wymianie seksualnej, emocjonalnej i intymnej pracy za pieniądze lub inne dobra. W jednym z raportów ICRSE czytamy:

Praca seksualna jest zasadniczo przedsięwzięciem ekonomicznym zakładającym sprzedaż usług, w tym stosunku seksualnego, masażu, odgrywania ról lub praktyk BDSM, tańca czy też rozmowy erotycznej, z których wszystkie pociągają za sobą pewien poziom pracy seksualnej i cielesnej oraz wymagają posiadania różnego rodzaju umiejętności interpersonalnych, emocjonalnych i fizycznych. (ICRSE 2016b: 6)

Praca seksualna definiowana jest więc tu przede wszystkim jako działalność usługowa, w ramach

której ekonomicznej wymianie podlega siła robocza, kompetencje i czas pracujących seksualnie osób. Podobnie jak w wielu pracach podejmowanych w sektorze usług wymiana ta często zapośredniczona jest przez trzecie strony (szefowe czy szefów, menadżerki czy menadżerów), z którymi osoby świadczące usługi seksualne pozostają w relacji, jaka we wszystkich innych kontekstach określana jest mianem stosunku pracy (ICRSE 2016b).

Definicja ta – formułowana w toku konsultacji z organizacjami osób pracujących seksualnie w Europie – budowana jest również w polemice ze sposobami ujmowania pracy seksualnej proponowanymi przez antyprostytucyjnie czy abolicyjnie zorientowane badaczki czy aktywistki¹⁶. Ich zdaniem bowiem „prostytucja” stanowi zawsze formę przemocy i „seksualnego wyzysku”, który pociąga za sobą pełną dehumanizację i utowarowienie osób świadczących usługi seksualne. Z tej perspektywy praca seksualna nie jest więc pracą, a „krańcową redukcją kobiet jako obiektów seksualnych, które mogą być kupowane i sprzedawane do seksualnego niewolnictwa” (Jeffreys 1997: 2). Ma ona więc z definicji opresyjny charakter i wyklucza świadomą zgodę (*consent*) ze strony osoby świadczącej usługi seksualne (Jeffreys 1997; Raymond 2013). Jak podkreśla ICRSE, ta perspektywa jest problematyczna z co najmniej kilku względów.

¹⁶ Chodzi tu na przykład o działaczki Europejskiego Lobby Kobiet (European Women’s Lobby, dalej EWL), sieci organizacji kobiecych i feministycznych działających w Unii Europejskiej, której celem jest promocja praw kobiet i równości płci. Obok Europejskiej Sieci Kobiet Migrantek (European Network of Migrant Women, ENOMW), EWL jest też jedną z najbardziej rozpoznawalnych organizacji antyprostytucyjnych czy abolicyjnych w Europie lobbująca za kryminalizacją pracy seksualnej w instytucjach Unii Europejskiej (zob. np. Rubio Grundell 2015; Mattson 2015; Outshoorn 2018).

Po pierwsze, nie tylko wiktyimizuje ona wszystkie osoby pracujące w branży seksualnej, odbierając im podmiotowość, ale również uniwersalizuje ich doświadczenie. Neguje tym samym oczywisty z punktu widzenia Komitetu fakt, że pracownice i pracownicy seksualni stanowią niezwykle zróżnicowaną wewnątrznie grupę osób, które podejmują pracę seksualną z wielu – niekiedy bardzo odmiennych – powodów:

Ich drogi do pracy seksualnej różnią się tak bardzo jak drogi wyjścia z niej. To samo odnosi się również do ich życiowych historii, aspiracji i sytuacji socjoekonomicznej. Niektóre osoby decydują się podjąć pracę w branży erotycznej, ponieważ gwarantuje ona bardziej elastyczne godziny pracy i daje im większą kontrolę nad warunkami pracy niż inne formy zatrudnienia. Inne wybierają ją, ponieważ przynosi im duże zarobki. Dla innych osób z kolei może być ona najbardziej akceptowalną z niewielu dostępnych im opcji pozwalających im utrzymać siebie i swoją rodzinę. (ICRSE 2016b: 5)

Podobnie, jednoznacznie patologizując pracę seksualną jako zjawisko, w które z konieczności wpisane jest uprzedmiotowienie i przemoc, abolicyjnie zorientowane aktywistki i badaczki odmawiają uznania wielości różnorodnych form organizacyjnych, relacji i warunków pracy, w jakich funkcjonują osoby świadczące usługi seksualne (ICRSE 2016b: 5–6). O ile w niektórych z nich osoby pracujące seksualnie mogą paść ofiarą wyzysku, złego traktowania czy przemocy, o tyle w innych dysponować będą pełną kontrolą nad warunkami pracy, przebiegiem transakcji z klientką czy klientem oraz zakresem i ceną świadczonych usług. Prakty-

ki zmierzające do ograniczania jednostkowej autonomii i decyzyjności, wyzysk, naruszenia praw lub przemoc bez wątplenia mogą się więc pojawić w pracy seksualnej, nie oznacza to jednak, że stanowią jej cechę dystynktywną i definicyjną. Zatem zamiast „uwyjątkować” pracę seksualną jako opresję czy formę niewolnictwa *per se*, sugeruje ICRSE, powinniśmy postawić sobie pytanie o to, jakie czynniki zwiększają ryzyko doświadczenia przez osoby pracujące seksualnie wyzysku czy złego traktowania i w jaki sposób można by poprawić warunki ich pracy (ICRSE 2016b).

Jak zaznacza w licznych publikacjach ICRSE, kluczowymi determinantami złych warunków pracy i wyzysku w sektorze usług seksualnych są dwa – niejednokrotnie ściśle ze sobą splecione – czynniki: kryminalizacja pracy seksualnej oraz brak prawnego rozpoznania pracy seksualnej jako formy pracy czy zawodu (ICRSE 2015a; 2015b; 2016b). Sprawiają one, że osoby pracujące seksualnie zmuszone są funkcjonować poza oficjalnym i legalnym rynkiem pracy (w podziemiu gospodarczym) lub na jego marginesie (czyli w tzw. szarej strefie), gdzie pozbawione są całkowicie ochrony prawnej gwarantowanej przez kodeks pracy. W praktyce oznacza to, że w wielu krajach Europy i Azji Centralnej pracującą one w niezwykle prekarnych warunkach (por. Standing 2011): bez umów o pracę, gwarancji zatrudnienia czy jasno zdefiniowanych płac. Wiąże się to nie tylko z niepewnością co do stałości pracy i miejsca zatrudnienia czy też stabilności i wysokości zarobków, ale również zwiększa podatność osób pracujących seksualnie na wyzysk ze strony trzecich stron, na przykład w formie arbitralnego wypowiedzenia pracy, manipulacji pła-

cam, braku wynagrodzenia za nadgodziny czy nieustannych zmian godzin pracy. Pozycję negocyjną pracownic i pracowników seksualnych wobec trzecich stron również osłabia znacznie fakt, iż nie mają oni dostępu do gwarantowanych prawem pracy zabezpieczeń socjalnych i finansowych, które zapewniałyby im bezpieczeństwo i wsparcie w przypadku choroby lub niezdolności do pracy: zwolnień chorobowych, urlopów macierzyńskich, odszkodowań z tytułu wypadku przy pracy, świadczeń emerytalnych, nie wspominając już o urloпах wypoczynkowych. Dotyczy to także obowiązujących w miejscach pracy zasad bezpieczeństwa i higieny pracy (BHP)¹⁷, których wdrażanie i przestrzeganie w skryminalizowanych warunkach jest raczej kwestią dobrej woli niż gwarantowanego prawem obowiązku trzecich stron.

Opisane wyżej zjawiska nie są, oczywiście, unikalne dla sektora usług seksualnych. Niepewność płac i zatrudnienia, złe warunki pracy oraz wyzysk pracownic i pracowników stanowią rzeczywistość wielu, jeśli nie wszystkich, późnokapitalistycznych rynków pracy. Dotyczy to szczególnie tych sektorów gospodarki, w których – tak jak w przypadku pracy seksualnej – większość pracowników to osoby należące do nieuprzywilejowanych społecznie grup: kobiety, migrantki/migranci o nieuregulowanym statusie, osoby LGBT+ (Ehrenreich, Russell Hochschild 2006; Standing 2011; Weeks

¹⁷ W kontekście sektora usług seksualnych oznaczać by to mogło na przykład zapewnienie pracownicom i pracownikom seksualnym dostępu do prezerwatyw i lubrykantów, dostosowanej do ich potrzeb wiedzy profilaktycznej i edukacji seksualnej, urządzeń sanitarnych, systemów weryfikacji klientów i klientek, przycisków alarmowych w miejscu pracy czy jasno określonych procedur postępowania w przypadku wystąpienia sytuacji przemocowych (zob. np. ICRSE 2016b).

2011; O’Connell Davidson 2015). Tym, co odróżnia jednak pracę seksualną od wielu innych sektorów późnokapitalistycznej gospodarki jest jej bezpośrednia lub pośrednia kryminalizacja oraz strukturalne wykluczenie osób świadczących usługi seksualne z dostępu do praw pracowniczych. Dekryminalizacja pracy seksualnej oraz uznanie pracy seksualnej za pracę stanowią więc, zdaniem ICRSE, warunek możliwości poprawy warunków pracy w sektorze usług seksualnych:

Jeśli chcemy zapewnić pracownicom i pracownikom seksualnym możliwość pracy w dobrych i wolnych od wyzysku warunkach, dać im szansę bronić się przed eksploatacją i chronić przed takimi poniżającymi praktykami jak wiązanie długiem czy praca przymusowa, praca seksualna musi zostać zdekriminalizowana i traktowana jako pełnoprawna działalność gospodarcza. Co najważniejsze, osoby pracujące seksualnie powinny mieć prawo do samoorganizacji [np. w formie związków zawodowych – przyp. AD] oraz zbiorowego negocjowania [...]. Tylko tego rodzaju rozwiązania pozwolą osobom pracującym seksualnie domagać się swoich praw w miejscu pracy i wyposażą je w narzędzia prawne chroniące je przed niekorzystnymi warunkami pracy w branży seksualnej. Dałyby one im także większą swobodę w wyborze preferowanych form pracy i warunków zatrudnienia i pozwoliłyby im na tworzenie wolnych od eksploatacji środowisk pracy, na przykład w formie kolektywnie zarządzanych miejsc pracy lub kooperatyw pracowniczych. Dodatkowo, dekriminalizacja pracy seksualnej oraz uznanie jej za pracę [...] umożliwiłyby osobom chcącym odejść z branży seksualnej podjęcie innej pracy bez strachu, że ich plany zawodowe zostaną

zablokowane przez rejestry karne, związanie długiem lub szantaż ze strony przyszłych pracodawców. (ICRSE 2016b: 18)

Interseksjonalność – solidarność

Jak zaznaczyłam, pisząc o historii ruchu pracownic i pracowników seksualnych w Europie, jedną z dystynktywnych cech trzeciej fali jest jej włączający i pluralistyczny charakter. O ile bowiem, pierwszo- i drugofalowe kolektywy rekrutowały się głównie z niebędących migrantkami ciskobiet i artykułowały żądania odnoszące się bezpośrednio do ich potrzeb i doświadczenia, o tyle funkcjonujące współcześnie organizacje pracownic i pracowników seksualnych są dużo bardziej heterogeniczne i stale podkreślają potrzebę uwzględnienia wielości doświadczeń, głosów i tożsamości osób świadczących usługi seksualne (Schaffauser 2013; zob. też Dziuban, Stevenson 2018). Wiąże się to, między innymi, z włączaniem do postulatów ruchu czy poszczególnych organizacji perspektywy grup dotychczas niedoreprezentowanych, choćby osób nieheteroseksualnych, mężczyzn i osób trans. Co więcej, to swoiste otwarcie zakłada większe uwrażliwienie organizacji pracownic i pracowników seksualnych na sytuację i specyficzne potrzeby osób pracujących w różnych – nie zawsze bezpośrednio utożsamianych z „prostytucją” – sektorach branży seksualnej: dominacji, masażu erotycznym, striptizie czy wideoczatach. W końcu, pociąga ono za sobą wzmocnienie głosu jednej z najbardziej kryminalizowanych, marginalizowanych i dyskryminowanych grup pracownic i pracowników seksualnych w Europie: migrantek i migrantów (o nieuregulowanym statusie).

Bez wątpienia za jeden z istotnych kontekstów tej wewnętrznej pluralizacji i hybrydyzacji ruchu uznać można szersze społeczno-ekonomiczne procesy zachodzące w Europie oraz ściśle z nimi powiązane przemiany w obrębie samego rynku usług seksualnych. Jak podkreśla wiele badaczek i badaczy pracy seksualnej, rosnące ubóstwo, wycofywanie się rządów z pomocy socjalnej, zmieniające się wzorce spędzania wolnego czasu i konsumpcji oraz demokratyzacja dostępu do nowych technologii komunikacyjnych i Internetu przyczyniły się w ostatnich dziesięcioleciach do dynamicznego rozwoju „seksbiznesu” (Bernstein 2007; Sanders, O’Neill, Pitcher 2009; Weitzer 2011). Ekspansji rynku usług seksualnych i jego wewnętrznej dywersyfikacji (w szczególności rozwojowi sektora *indoors*, a więc agencji towarzyskich, mieszkań prywatnych, salonów masażu i klubów erotycznych) towarzyszyło z kolei rosnące różnicowanie się osób pracujących seksualnie, między innymi pod względem posiadanego kapitału kulturowego i edukacyjnego, położenia klasowego, wieku, orientacji seksualnej, tożsamości płciowej, oczekiwań wobec pracy seksualnej czy wcześniejszych zawodowych doświadczeń. Dodatkowo, intensyfikacja procesów migracyjnych – nierzadko motywowanych poszukiwaniem lepszych warunków ekonomicznych, ale także towarzyszących krwawym konfliktom zbrojnym czy przemocy politycznej – przyczyniła się również do znacznego wzrostu liczby migrantek i migrantów podejmujących pracę seksualną w Europie (Agustin 2007; Andrijasevic 2010). Otwarcie się ruchu pracownic i pracowników seksualnych na wielość potrzeb i rzeczywistości osób pracujących seksualnie stanowiło więc nie tylko wyraz etycznie i politycznie

motywowanej solidarności, ale również podyktowaną okolicznościami „konieczność”.

To otwarcie znajduje także bezpośrednie odzwierciedlenie w sposobach dyskursywnego ramowania sytuacji osób pracujących seksualnie wypracowywanych przez ICRSE (2005a; 2005b; 2015a; 2015b; 2015c; 2015d; 2016b; 2016c; 2016d). Z jednej strony oznacza to – postulowaną w dominującej części raportów czy materiałów publikowanych przez sieć – konieczność dostrzeżenia wewnętrznego zróżnicowania w obrębie środowiska pracownic i pracowników seksualnych oraz uwzględnienia go w procesie tworzenia polityk, realizowania działań pomocowych, programów profilaktycznych czy też planowania informacyjnych i rzeczniczych kampanii odpowiadających na potrzeby konkretnych społeczności czy subpopulacji. Z drugiej strony wiąże się z dążeniem do wzięcia pod uwagę i sprobematyzowania wielości motywowanych uwarunkowaniami strukturalnymi mechanizmów wykluczenia społecznego, które dotyczyć mogą osoby świadczące usługi seksualne w Europie. Otwarcie to pociąga więc za sobą przyjęcie przez Komitet perspektywy interseksjonalnej, która zakłada włączenie do rozważań na temat pracy seksualnej takich kategorii jak etniczność, „rasa”, klasa/status społeczno-ekonomiczny, płeć, orientacja seksualna, status obywatelski czy migrancki (por. hooks 1982; Crenshaw 1989; 1993; Collins 1990; Ferree 2009; Collins, Bilge 2016; Hancock 2016).

Jak podkreśla ICRSE, w określonych społecznych i kulturowych kontekstach osoby pracujące seksualnie skategoryzowane jako kobiety, migrantki, osoby LGBT+, osoby przyjmujące narkotyki czy żyjące

z HIV lub etnicznie/„rasowo” *othered* są szczególnie narażone na strukturalną przemoc i dyskryminację. Ich zmarginalizowana społecznie pozycja wynika nie tylko z faktu, iż świadczą one usługi seksualne (i doświadczają wynikającej z tego stygmatyzacji i kryminalizacji), ale powodowana może być również rasizmem, seksizmem, homo- i transfobią, klasizmem, narkofobią czy dyskryminacją ze względu na inne przesłanki, na przykład stan zdrowia. Te różnorodne i nakładające się na siebie formy dyskryminacji przyczyniają się do pogłębienia ich społecznej marginalizacji i prekaryzacji na rynku pracy. Zwiększają też ryzyko doświadczenia przez nie przemocy ze strony rodziny, klientów, trzecich stron, przedstawicieli władzy i instytucji społecznych, pracowników socjalnych oraz innych członków i członkiń społeczeństwa.

Wielość przecinających się form opresji może radykalnie różnicować doświadczenia osób pracujących seksualnie. Przykładowo, w raporcie sieci poświęconym sytuacji osób LGBT+ pracujących seksualnie (2015d) czytamy, iż w niektórych krajach Europy osoby trans odrzucone przez rodzinę i bliskich ze względu na swoją tożsamość płciową i wykluczone z rynku pracy z powodu transfobicznego prawa doświadczają bezdomności, ubóstwa i przemocy. Decydując się podjąć pracę seksualną, żeby zarobić na swoje utrzymanie, narażone są dodatkowo na stygmatyzację przypisaną pracy seksualnej, represję ze strony policji oraz motywowaną transfobią przemoc ze strony klientów. Niejednokrotnie również ze względu na heteronormatywny charakter wielu programów pomocowych i profilaktycznych skierowanych do pracownic i pracowników seksualnych osoby trans są z nich bezpośrednio wykluczane.

Doświadczenie dyskryminacji krzyżowej oraz mnogości nakładających się na siebie form opresji i kryminalizacji jest również nieodłącznym elementem codzienności wielu migrantek pracujących seksualnie w Europie (ICRSE 2016d). Przyczyniają się do tego nie tylko kryminalizacja pracy seksualnej, ale również klasizm, seksizm oraz wzmacniające się w ostatnich latach nastroje nacjonalistyczne i ksenofobiczne, których wyrazem jest zarówno motywowana niechęcią do migrantów przemoc, jak i zaostrzające się coraz bardziej prawo migracyjne. Ponieważ w większości krajów Europy praca seksualna nie jest rozpoznawana jako pełnoprawna – a więc stanowiąca podstawę do uzyskania wizy pracowniczej lub karty pobytu – forma pracy, wiele migrantek świadczących usługi seksualne nie ma możliwości uregulowania swojego pobytu. Nieuregulowany status nie tylko niesie ze sobą realną groźbę aresztu, detencji i deportacji, ale również odbiera im szansę na uzyskanie dostępu do świadczeń socjalnych, ubezpieczenia zdrowotnego czy instytucjonalnego wsparcia. Penalizacja nieregularnej migracji i pobytu oraz kryminalizacja środowisk pracy znacznie zwiększają także zależność migrantek od osób ułatwiających ich podróż do kraju przeznaczenia, organizujących ich pracę, zapewniających zakwaterowanie czy ochronę, narażając je tym samym na wykorzystanie ekonomiczne czy wyzysk. Wzmacniają one także podyktowaną stygmatyzacją pracy seksualnej, rasizmem i ksenofobią dyskryminację wobec świadczących usługi seksualne migrantek w różnych obszarach życia społecznego, włączając w to placówki medyczne, instytucje pomocowe czy wymiar sprawiedliwości (ICRSE 2015a; 2016d).

Przyjęcie interseksjonalnej perspektywy na sytuację osób pracujących seksualnie – niezależnie od tego, czy są to osoby LGBT+, migrantki o nieuregulowanym statusie, samotne matki, osoby przyjmujące narkotyki czy równocześnie wszystkie z powyższych – pociąga więc za sobą próbę zrozumienia wielości doświadczanych przez nie i oddziałujących na siebie nawzajem form kryminalizacji, opresji i dyskryminacji. Tego rodzaju optyka definiuje nie tylko specyfikę patrzenia na pracę seksualną, ale także formę aktywizmu, w jaki angażuje się ICRSE. W ujęciu Sharon Doetsch-Kidder (2012; por. też Chun, Lipsitz, Shin 2013), interseksjonalny aktywizm wiąże się z konstruowaniem praktyk i kolektywnych ram działania wokół nakładających i współkonstytuujących się nierówności i form wykluczenia. Oznacza to wyjście poza ramy działania zbiorowego zdefiniowane przez wąsko rozumiany „interes” grupy własnej i dążenie do osadzenia aktywizmu w szerszym horyzoncie walki o zmianę i sprawiedliwość społeczną. Polityczna mobilizacja skierowana przeciwko różnym, choć często ząbającym się formom opresji, lokuje Komitet na przecięciu wielu pól aktywizmu i stanowi podstawę do budowania koalicji z innymi ruchami społecznymi, w tym między innymi ruchem feministycznym, ruchem na rzecz praw osób LGBT+, ruchem walczącym o prawa migrantek i migrantów czy ruchem pracowniczym. Przykładowo, od wielu lat ICRSE angażuje się w działania na rzecz dekryminalizacji migracji w Europie i zapewnienie osobom o nieuregulowanym statusie wsparcia w uzyskaniu legalizacji pobytu¹⁸. W tym obszarze komitet współpra-

¹⁸ W listopadzie 2016 roku ICRSE zorganizowało w Brukseli trzydniowe seminarium poświęcone sytuacji migrantek i migrantów pracujących w branży seksualnej w Europie. Szczegółowe sprawozdanie ze spotkania oraz opublikowany w jego trakcie raport (ICRSE 2016d) i rekomendacje (ICRSE 2016e) znaleźć można na stronie sieci: <http://www.sexworkeurope.org/news/general-news/resource-surveilled-exploited-deported-rights-violations-against-migrant-sex>.

cuje także z takimi międzynarodowymi sieciami działającymi na rzecz migrantek i migrantów jak Europejska Sieć Przeciwko Handlowi Ludźmi La Strada International czy Platforma Międzynarodowej Współpracy na Rzecz Nieudokumentowanych Migrantek i Migrantów (Platform for International Cooperation for Undocumented Migrants, PICUM).

Podsumowanie

Nie ulega wątpliwości, że zaproponowane powyżej analizy nie wyczerpują w pełni wszystkich postulatów formułowanych przez ICRSE czy też przez europejski ruch pracownic i pracowników seksualnych. Pozwalają one jednak uchwycić i analitycznie uporządkować wielość i różnorodność form zaangażowania panregionalnej sieci reprezentującej polityczny głos osób świadczących usługi seksualne w Europie oraz zrzeszających je kolektywów i organizacji, równocześnie umieszczając je w szerszym kontekście trzech fal mobilizacji i samoorganizacji osób pracujących seksualnie w regionie.

Tym, co stanowi o specyfice ram wyznaczających główny kierunek rzecznictwa i kolektywnej mobilizacji ICRSE jest przede wszystkim ich kompleksowość czy wieloperspektywiczny charakter. Wypracowywany przez sieć sposób problematyzacji pracy seksualnej i sytuacji pracujących seksualnie osób zakłada bowiem łączenie indywidualnych – i zakorzenionych w postulatach dwóch pierwszych fal mobilizacji ruchu – żądań odnoszących się, przykładowo

główne sprawozdanie ze spotkania oraz opublikowany w jego trakcie raport (ICRSE 2016d) i rekomendacje (ICRSE 2016e) znaleźć można na stronie sieci: <http://www.sexworkeurope.org/news/general-news/resource-surveilled-exploited-deported-rights-violations-against-migrant-sex>.

wo, do prawa do wolności osobistych, decydowania o własnym ciele i seksualności czy samostanowienia w sferze pracy z bardziej kolektywnymi roszczeniami. Wśród nich znajduje się zarówno roszczenie do uznania kulturowego osób pracujących seksualnie oraz do możliwości ich politycznej partycypacji i samoreprezentacji (np. rama „prawa do posiadania praw”), jak i postulat radykalnej reformy prawnej (np. rama „dekryminalizacji”), żądanie redystrybucji (np. rama „praca seksualna jako praca w późnym kapitalizmie”) oraz, szerokorozumianej, sprawiedliwości społecznej, w tym poszanowania praw wielu marginalizowanych i wykluczonych społecznie grup: migrantek i migrantów (o nieuregulowanym statusie), osób LGBT+ czy użytkowniczek i użytkowników narkotyków (np. rama „interseksjonalna”).

Ta wielość i polifoniczność wysuwanych przez ICRSE postulatów stanowi odzwierciedlenie historycznej dynamiki ruchu pracownic i pracowników seksualnych w Europie – formułowanych i (re)negocjowanych na jego gruncie kolektywnych tożsamości, priorytetów i politycznych projektów – oraz odpowiedź na zewnętrzne wobec samego ruchu polityczne i legislacyjne trendy, takie jak choćby popularyzacja abolicyjnego feminizmu i promocja „szwedzkiego modelu” w instytucjach UE, zaostrzenie prawa okołoprostytucyjnego w wielu krajach regionu, dezintegracja modelu państwa bezpieczeństwa socjalnego czy rosnąca kryminalizacja migracji, powiązana między innymi z nasilaniem się w Europie nastrojów rasistowskich i ksenofobicznych. Wynika ona także z próby zakorzenienia aktywizmu i postulatów sieci w bezpośrednich doświadczeniach, potrzebach i żądaniach niezwykle wewnętrznie zróżnicowanej grupy, jaką stanowią

osoby pracujące seksualnie w Europie. Jak czytamy w jednym z raportów ICRSE:

Walka o prawa osób pracujących seksualnie przecina się z walką prowadzoną przez wiele ruchów społecznych. W przeciwieństwie do dominujących w dyskursie abolicyjnym esencjalistycznych i uniwersalistycznych reprezentacji osób pracujących seksualnie jako pozbawionych sprawstwa „sprostytuowanych kobiet” nasze społeczności są zróżnicowane i sprawcze. Są wśród nas mężczyźni, kobiety, osoby niebinarne, LGBT+, migrantki i migranci oraz osoby z różnym doświadczeniem zawodowym. Wspieranie praw osób pracujących seksualnie wymaga zrozumienia różnorodności i złożoności naszych żyć oraz angażowania pracownic i pracowników seksualnych z różnych środowisk w procesy podejmowania decyzji, kształtowa-

nie polityk oraz debaty [dotyczące pracy seksualnej – przyp. AD]. (ICRSE 2015d: 1)

Podziękowania

Dziękuję redaktorkom tego numeru PSJ za stworzenie platformy dla akademickiej dyskusji na temat pracy seksualnej w Polsce oraz dwóm anonimowym recenzent(k)om za uwagi, które pozwoliły mi udoskonalić ten tekst. Szczególne wyrazy wdzięczności należą się także krytycznym i wnikliwym czytelniczkom: Natalii Judzińskiej, Zuzannie Dziuban, Łukaszowi Kozakowi i Pawłowi Tomankowi. Chciałabym podziękować także swoim współpracownikom i współpracownikom z ICRSE, bez których zaangażowania i pracy artykuł ten w ogóle nie mógłby powstać.

Bibliografia

Agustin Laura (2007) *Sex at the Margins: Migration, Labour Markets and the Rescue Industry*. London: Zed Books.

Andrijasevic Rutvica (2010) *Migration, Agency and Citizenship in Sex Trafficking*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Andrijasevic Rutvica i in. (2012) *European citizenship unbound: Sex work, mobility, mobilisation*. „Environment and Planning D: Society and Space”, vol. 30, s. 497–514.

Angrosino Michael (2010) *Badania etnograficzne i obserwacyjne*. Przełożyła Maja Brzozowska-Brywczyńska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Barry Kathleen (1979) *Female Sexual Slavery*. New York: New York University Press.

Bassermann Lujo (1993) *The Oldest Profession: A History of Prostitution*. New York: Dorset Press.

Bell Shannon (1994) *Reading, Writing and Rewriting the Prostitute Body*. Bloomington: Indiana University Press.

Bellamy Richard (2001) *The ‘right to have rights’: citizenship practice and the political constitution of the EU*. “Citizenship and governance in the European Union”, s. 41–70.

Benford Robert, Snow David (2000) *Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment*. „Annual Review of Sociology”, vol. 26, s. 611–639.

Berger Michele (2004) *Workable Sisterhood: The Political Journey of Stigmatized Women with HIV/AIDS*. Princeton: Princeton University Press.

Bernstein Elizabeth (2007) *Temporarily Yours: Intimacy, Authenticity, And The Commerce Of Sex*. Chicago: The University of Chicago Press.

Brooks-Gordon Belinda (2006) *The Price of Sex: Prostitution, Policy and Society*. New York: Routledge.

Brussa Licia (1998) *The TAMPEP Project in Western Europe* [w:] Kemala Kempadoo, Jo Doezema, eds. *Global Sex Workers. Rights, Resistance, and Redefinition*. New York: Routledge, s. 246–259.

Cavalieri Shelley (2011) *Between Victim and Agent: A Third-Way Feminist Account of Trafficking for Sex Work*. „Indiana Law Journal”, vol. 86, no. 4, s. 1410–1458.

Chapkis Wendy (1997) *Live Sex Acts: Women Performing Erotic Labor*. New York: Routledge.

Charmaz Kathy (2009) *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*. Przełożyła Barbara Komorowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Chateauvert Melinda (2013) *Sex Workers Unite: A History of the Movement from Stonewall to Slut Walk*. Boston, MA: Beacon Press.

Chun Jennifer Jihye, Lipsitz George, Shin Young (2013) *Intersectionality as a Social Movement Strategy: Asian Immigrant Women Advocates*. „Signs: Journal of Women in Culture and Society”, vol. 38, no. 4, s. 917–940.

Collins Hill Patricia (1990) *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. New York: Routledge.

Collins Hill Patricia, Bilge Sirma (2016) *Intersectionality*. Cambridge: Polity Press.

Crenshaw Kimberly (1989) *Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics*. „University of Chicago Legal Forum”, vol. 14, s. 538–554.

Crenshaw Kimberly (1993) *Mapping the margins: Intersectionality, Identity politics, and violence against women of color*. „Stanford Law Review”, vol. 43, no. 6, s. 1241–1299.

Croteau David (2005) *Which Side Are You On? The Tension between Movement Scholarship and Activism?* [w:] David Croteau, William Hoynes, Charlotte Ryan, eds., *Rhyming Hope and History: Activists, Academics, and Social Movement Scholarship, Social movements, protest, and contention*. Minneapolis: University of Minnesota Press, s. 20–40.

Day Sophie (2007) *On the Game: Women and Sex Work*. London: Pluto Press.

Della Porta Donatella, Diani Mario (2009) *Ruchy społeczne: wprowadzenie*. Przełożyła Agata Sadza. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Denzin Norman, Lincoln Yvonna, eds. (2009) *Metody badań jakościowych*, tom 1 i 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ditmore Melissa (2006) *Encyclopaedia of Prostitution and Sex Work*. Santa Barbara, CA: Greenwood.

Ditmore Melissa (2011) *Prostitution and Sex Work*. Santa Barbara, CA: Greenwood.

Ditmore Melissa, Levy Antonia, Willman Alys, red. (2010) *Sex Work Matters. Exploring Money, Power and Intimacy in the Sex Industry*. London: Zed Books.

Doetsch-Kidder Sharon (2012) *Social Change and Intersectional Activism the Spirit of Social Movement*. New York: Palgrave Macmillan.

Dworkin Andrea (1987) *Intercourse*. New York: Free Press.

Dworkin Andrea (1989) *Pornography: Men possessing women*. New York: Plume.

Dziuban Agata, Friedman Samuel (2015) *A gap in science’s and the media images of people who use drugs and sex workers: research on organizations of the oppressed*. „Substance Use & Misuse”, vol. 50, no. 4, s. 1–4.

Dziuban Agata, Król Agnieszka (2016) *Język, stereotypy, zmiana. O społecznych konsekwencjach nazywania* [w:] Magdalena Mijas, Marta Dora, Maria Brodzikowska, Stanisław Żołądek, *Język,*

media, HIV. Obraz zakażenia i osób seropozytywnych w artykułach prasowych. Kraków: Stowarzyszenie „Jeden Świat”, s. 27–42. Ehrenreich Barbara, Russell Hochschild Arlie (2006) *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*. London: Granta Publications.

Ferree Marx Myra (2009) *Inequality, intersectionality and the politics of discourse* [w:] Emanuela Lombardo, Petra Meirer, Mieke Verloo, eds., *The Discursive Politics of Gender Equality: Stretching, Bending and Policy-Making*. New York: Routledge, s. 86–104.

Ferree Marx Myra, Mueller Carol (2004) *Feminism and the Women's Movement: A Global Perspective* [w:] David Snow, Sarah Soule, Hanspeter Kriesi, eds., *Blackwell Companion to Social Movements*. Malden, MA: Blackwell Publications, s. 576–607.

Flick Uve (2010) *Projektowanie badania jakościowego*. Przełożył Paweł Tomanek. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Fraser Nancy (2005) *Sprawiedliwość społeczna w epoce polityki tożsamości* [w:] N. Fraser, A. Honneth, red., *Redystrybucja czy uznanie? Debata polityczno-filozoficzna*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, s. 27–110.

Fraser Nancy (2009) *Scales of Justice. Reimagining Political Space in a Globalizing World*. New York: Columbia University Press.

Gall Gregor (2006) *Sex Worker Union Organizing. An International Study*. London: Palgrave Macmillan.

Gall Gregor (2007) *Sex worker unionisation: an exploratory study of emerging collective organisation*. „Industrial Relations Journal”, vol. 38, no. 1, s. 70–88.

Gall Gregor (2012) *An Agency of Their Own: Sex Worker Union Organizing*. Winchester: Zero Books.

Garofalo Giulia (2010) *Sex Workers' Rights Activism in Europe: Orientations from Brussels* [w:] Melissa Ditmore, Antonia Levy, Alys Williams, eds., *Sex Work Matters. Exploring Money, Power and Intimacy in the Sex Industry*. London: Zed Books, s. 221–238.

Gibbs Graham (2011) *Analiza danych jakościowych*. Przełożyła Maja Brzozowska-Brywczyńska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Goffman Erving (2010) *Analiza ramowa. Esej o organizacji doświadczenia*. Przełożył Stanisław Burdziej. Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”.

Hacker Karen (2013) *Community-Based Participatory Research*. London: SAGE.

Hammersley Martyn, Atkinson Paul (2000) *Badania terenowe w praktyce*. Przełożył Sławomir Szymczyk. Warszawa: Zysk i S-ka.

Hancock Ange-Marie (2016) *Intersectionality: An Intellectual History*. New York: Oxford University Press.

Hardy Kate (2010) *Incorporating Sex Workers into the Argentine Labour Movement*. „International Labor and Working-Class History”, vol. 77, s. 89–108.

Hardy Kate, Kingston Sarah, Sanders Teela, red. (2010) *New Sociologies of Sex Work*. London: Ashgate.

Hobson Barbara, ed. (2003) *Recognition struggles and social movements: Contested identities, agency and power*. Cambridge: Cambridge University Press.

Honeyball Mary (2014) *Report on sexual exploitation and prostitution and its impact on gender equality (2013/2103(INI))*. Committee on Women's Rights and Gender Equality, European Parliament [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A7-2014-0071+0+DOC+PDF+V0//EN>>.

hooks bell (1982) *Ain't I a woman: black women and feminism*. London Boston, Massachusetts: Pluto Press South End Press.

ICRSE (2005a) *The Declaration of the Rights of Sex Workers in Europe* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/userfiles/files/join/dec_brussels2005.pdf>.

ICRSE (2005b) *Sex Workers in Europe Manifesto* [dostęp 1 stycznia 2018]. Dostępny w Internecie: <<http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/userfiles/files/join/manbrussels2005.pdf>>.

ICRSE (2013). *Hands off our clients! Advocacy and Activism Toolkit against the Criminalisation of Clients* [dostęp 1 stycznia 2018 r.].

Dostępny w Internecie <http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/resource-pdfs/hands_off_sections_1-3.pdf>.

ICRSE (2014a) *A very “uncertain” evaluation that disregards the “weaker bargaining position and more safety concerns” of sex workers in Norway* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <<http://www.sexworkeurope.org/news/general-news/very-uncertain-evaluation-disregards-weaker-bargaining-position-and-more-safety>>.

ICRSE (2014b) *ICRSE letter to UK Members of Parliament regarding criminalization of clients in Modern Slavery Bill* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <<http://www.sexworkeurope.org/news/general-news/icrse-letter-uk-members-parliament-regarding-criminalisation-client-modern-slavery>>.

ICRSE (2015a) *Structural Violence: Social and Institutional Oppression Experienced by Sex Workers in Europe* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <<http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/userfiles/files/ICRSE%20CR%20StrctrlViolence-final.pdf>>.

ICRSE (2015b) *Nothing about Us without Us! Ten Years of Sex Workers' Rights Activism and Advocacy in Europe* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/userfiles/files/ICRSE_10years%20report_Decemberr2015_photo_final.pdf>.

ICRSE (2015c). *Training Manual on Sex Work, Human Rights and HIV* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/userfiles/files/ICRSE_TRAINING_MANUAL_HIV_HUMAN_RIGHTS_2015%282%29.pdf>.

ICRSE (2015d) *Underserved. Overpoliced. Invisibilised. LGBT Sex Workers Do Matter* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/resource-pdfs/icrse_briefing_paper_october2015.pdf>.

ICRSE (2016a) *Annual Report 2015: Marking 10 Years of Sex Workers' Rights Activism and Advocacy in Europe* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/userfiles/files/ICRSE_Annual%20report2015_September2016__01%281%29.pdf>.

ICRSE (2016b) *Exploitation: Unfair labour arrangements and precarious working conditions in the sex industry* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/userfiles/files/ICRSE_Exploitation%20Unfair%20labour%20arrangements%20and%20precarious%20working%20conditions%20in%20the%20sex%20industry.pdf>.

<http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/userfiles/files/ICRSE_Exploitation%20Report_April2016_04_final.pdf>.

ICRSE (2016c) *Feminism needs sex workers, sex workers need feminism: towards a sex-worker inclusive women's rights movement* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/userfiles/files/ICRSE_Briefing_paper_woman%27s_right_March2016__05.pdf>.

ICRSE (2016d) *Surveilled. Exploited. Deported. Rights Violations against Migrant Sex Workers in Europe and Central Asia* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/resource-pdfs/icrse_briefing_paper_migrants_rights_november2016.pdf>.

ICRSE (2016e) *Policy Brief and Recommendations on Migrant Sex Workers Rights* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/userfiles/files/ICRSE_Briefing%20paper_MIGRANTS%20RIGHTS_Policy%20brief_November2016_PRINT.pdf>.

ICRSE (2016f) *ICRSE's response to the UN Women consultation on sex work, the sex trade and prostitution* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <<http://www.sexworkeurope.org/sites/default/files/userfiles/files/ICRSE%20response%20to%20UN%20Women%20consultation.pdf>>.

Jahnsen Synnove, Wagenaar Hendrik, red. (2018) *Assessing Prostitution Policies in Europe*. London: Routledge.

Jeffreys Sheila (1997) *The Idea of Prostitution*. Melbourne: Spinifex.

Jemielniak Dariusz, red., (2012) *Badania jakościowe. Podejścia i teorie*, tom 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Jenness Valerie (1993) *Making it Work. The Prostitutes' Rights Movement in Perspective*. New York: Aldine de Gruyter.

Johnston Hank, Noakes John A., eds., (2005) *Frames of Protest: Social Movements and the Framing Perspective*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

Keck Margaret, Sikkink Kathryn (1998) *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

- Keck Margaret, Sikkink Kathryn (1999) *Transnational advocacy networks in international and regional politics*. „International Social Science Journal”, vol. 59, s. 89–101.
- Kempadoo Kemala, Doezema Jo, eds., (1998) *Global Sex Workers. Rights, Resistance, and Redefinition*. New York: Routledge.
- Kerrigan Danna i in. (2014) *A community empowerment approach to the HIV response among sex workers: Effectiveness, challenges, and considerations for implementation and scale-up*. „The Lancet”, vol. 385, no. 9963, s. 172–185.
- Kotiswaran Prabha (2011) *Dangerous Sex, Invisible Labor: Sex Work and the Law in India*. Princeton: Princeton University Press.
- Leigh Carole (1997) *Inventing Sex Work* [w:] Jill Nagle, ed., *Whores and Other Feminists*. New York: Routledge, s. 223–231.
- Lipiński Artur (2012) *U źródeł antypolitycznej polityki w Polsce. Ramy zbiorowego działania, definicja sytuacji i praktyki kontestacji*. „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, nr 1, s. 111–141.
- Lopez Ana, Clamen Jenn (2004) *Why we need a sex workers' union* [w:] Sophie Day, Helen Ward, eds., *Sex Work, Mobility and Health in Europe*. London: Kegan Paul, s. 39–52.
- Lopez-Embury Susan, Sanders Teela (2009) *Sex Workers, Labour Rights and Unionization* [w:] Teela Sanders, Maggie O'Neill, Jane Pitcher, eds., *Prostitution: sex work, policy and politics*. London: SAGE, s. 94–110.
- MacKinnon Catharine (1987) *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- MacKinnon Catharine (1989) *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Majic Samantha (2014) *Sex Work Politics. From Protest to Service Provision*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Majic Samantha (2011) *Serving Sex Workers and Promoting Democratic Engagement: Rethinking Nonprofits' Role in American Civic and Political Life*. „Perspectives on Politics”, vol. 9, no. 4, s. 821–839.
- Mathieu Lilian (2001) *An Unlikely Mobilization: the Occupation of Saint-Nizier Church by the Prostitutes of Lyon*. „Revue française de sociologie”, vol. 42, no. 1, s. 107–131.
- Mathieu Lilian (2003) *The Emergence and Uncertain Outcomes of Prostitutes' Social Movements*. „The European Journal of Women's Studies”, vol. 10, no. 1, s. 29–50.
- Mattson Greggor (2015) *The Cultural Politics of European Prostitution Reform: Governing Loose Women*. New York: Palgrave MacMillan.
- Milan Stefania (2014) *The Ethics of Social Movement Research* [w:] Donatelladella Porta, ed., *Methodological Practices in Social Movement Research*, Oxford: Oxford University Press, s. 446–464.
- Mooney Patric H., Hunt Scott (2008) *Repertuar interpretacji: ramy podstawowe i ciągłość ideologiczna mobilizacji agrarnej w Stanach Zjednoczonych* [w:] Krzysztof Gorlach, Patric H. Mooney, red., *Dynamika życia społecznego: współczesne koncepcje ruchów społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 136–161.
- Morgan Thomas Ruth i in. (2006) *Female migrant sex workers: at risk in Europe* [w:] Srđan Matic, Jeffrey Lazarus, Martin Donoghoe, eds., *HIV/AIDS in Europe. Moving from Death Sentence to Chronic Disease Management*. Copenhagen: World Health Organisation, s. 204–2016.
- Nagle Jill, ed., (1997) *Whores and Other Feminists*. New York: Routledge.
- NSWP (2014) *Good Practice in Sex Worker-led HIV Programming. Regional Report: Europe* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <<http://www.nswp.org/sites/nswp.org/files/Regional%20Europe.pdf>>.
- O'Connell Davidson Julia (1998) *Prostitution, Power and Freedom*. Cambridge: Polity Press.
- O'Connell Davidson Julia (2015) *Modern Slavery. The Margins of Freedom*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Outshoorn Joyce (2018) *European Union and Prostitution Policy* [w:] Synnove Jahnsen, Hendrik Wagenaar, ed., *Assessing Prostitution Policies in Europe*. London: Routledge, s. 363–375.
- Pateman Carol (1988) *The Sexual Contract*. Stanford: Stanford University Press.
- Pheterson Ghail (1996) *The Prostitution Prism*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Raymond Janice (2013) *Not a Choice, Not a Job: Exposing the Myths about Prostitution and the Global Sex Trade*. Washington: Potomac Books.
- Ross Julia (2012) *Between Normalization and Resistance. Prostitutes' Professional Identities and Political Organization in Weimar Germany* [w:] Scott Spector, Helmut Puff, Dagmar Herzog, eds., *After the History of Sexuality. German Genealogies with and Beyond Foucault*. New York: Berghahn, s. 139–155.
- Rubio Grundell Lucfrecia (2015) *Sex Workers' Organisations and EU Policy-Making: Explaining and Institutional and Ideational Exclusion*. Teskt zaprezentowany podczas 4th European Conference on Politics and Gender, 11–13 czerwca 2015, Uppsala University, Szwecja.
- Sanders Teela, O'Neill Maggie, Pitcher Jeny (2009) *Prostitution: Sex Work, Policy and Politics*. London: SAGE.
- Scaramuzzino Roberto, Scaramuzzino Gabriella (2015) *Sex Workers' Rights Movement and the EU: Challenging the New European Prostitution Policy Model* [w:] Hakan Johansson, Sara Kalm, eds., *EU Civil Society. Patterns of Cooperation, Competition and Conflict*. Palgrave Studies in European Political Sociology. London: Palgrave Macmillan, s. 137–154.
- Schaffauser Thierry (2013) *Sex Workers – A Queer Perspective* [w:] Sex Workers' Open University, *Whorecore: fucking queer (& getting paid)*. London: SWOU [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Dostępny w Internecie: <<http://www.sexworkeropenuniversity.com/uploads/3/6/9/3/3693334/whorecore.pdf>>.
- Schaffauser Thierry (2014) *Les luttes des Putes*. Paris: La fabrique.
- Scoular Jane (2015) *The Subject of Prostitution: Sex Work, Law and Social Theory*. London: Routledge.
- Smith Jackie (2004) *Transnational Processes and Movements* [w:] David Snow, Sarah Soule, Hanspeter Kriesi, eds., *Blackwell Companion to Social Movements*. Malden, MA: Blackwell Publications, s. 311–334.
- Snow David (2004) *Framing Processes, Ideology, and Discursive Fields* [w:] David Snow, Sarah Soule, Hanspeter Kriesi, eds., *Blackwell Companion to Social Movements*. Malden, MA: Blackwell Publications, s. 380–412.
- Snow David, Benford Robert (1988) *Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization* [w:] Bert Klandermans, Hanspeter Kriesi, Sydney Tarrow, eds., *From Structure to Action: Comparing Social Movement Research across Cultures*. Greenwich, CT: JAI Press, s. 197–217.
- Sorfleet Andy, ed. (2007) *Sex Workers' Rights: Report of the European Conference on Sex Work, Human Rights, Labour and Migration* [dostęp 1 stycznia 2018 r.]. Amsterdam: ICRSE. Dostępny w Internecie: <<http://walnet.org/csis/groups/icrse/brussels-2005/SexWorkersRights.pdf>>.
- Sperling Valerie, Ferree Marx Myra, Risman Barbara (2001) *Constructing Global Feminism: Transnational Advocacy Networks and Russian Women's Activism*. „Signs”, vol. 26, no. 4, s. 1155–1186.
- Standing Guy (2011) *Precariat. The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury.
- Stevenson Luca, Dziuban Agata (2018) *Silent no more: self-determination and organization of sex workers in Europe* [w:] S. Jahnsen, H. Wagenaar, eds., *Assessing Prostitution Policies in Europe*. London: Routledge, s. 376–392.
- Stoller Nancy (1998) *Lessons from the Damned. Queers, Whores, and Junkies Respond to AIDS*. New York, NY: Routledge.
- Struzik Justyna (2016) *Ruchy queerowe w Polsce. Analiza socjologiczna*. Niepublikowana rozprawa doktorska przygotowana w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ślęzak Izabela (2016) *Praca kobiet świadczących usługi seksualne w agencjach towarzyskich*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Tarrow Sydney (2004) *Power in Movement: Collective Action, Social Movements and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Weeks Kathi (2011) *The Problem with Work. Feminism, Marxism, Antiwork Politics, and Postwork Imaginaries*. Durham: Duke University Press.

Weitzer Ronald (1991) *Prostitutes' Rights in the United States: The Failure of the Movement*. „The Sociological Quarterly”, vol. 32, no. 1, s. 23–41.

Weitzer Ronald (2011) *Legalizing Prostitution: From Illicit Vice to Lawful Business*. New York: New York University Press.

Zippel Kathrin (2004) *Transnational advocacy networks and policy cycles in the European Union: The case of sexual harassment*. „Social Politics”, vol. 11, no. 4, s. 57–85.

Cytowanie

Dziuban Agata (2018) *Dekryminalizacja, praca, intersekcjonalność, uznanie: ramy ruchu pracownic i pracowników seksualnych w Europie*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 14, nr 1, s. 12–44 [dostęp dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: <www.przegladsocjologiijakosciowej.org>. DOI: <http://dx.doi.org/10.18778/1733-8069.14.1.02>.

Decriminalization, Work, Intersectionality, and Recognition: Frames of Sex Workers' Movement in Europe

Abstract: This article offers a critical reflection of the regional specificity and dynamics of sex workers' movement in Europe. While highlighting three different waves of sex workers' mobilization in the region, it will attempt to provide answers to two interconnected questions: a) what are the main demands, collective identities, and political projects underlying sex workers' collective self-organization in Europe?; b) In what way do various social and cultural factors, such as the increasing criminalization of sex work, the outbreak of the HIV epidemic, the emergence of the global sex workers' movement, and the raising popularity of anti-prostitution and abolitionist discourses, affect sex workers' movement in Europe: forms of self-organization, orientations, and strategies of action, and, eventually, self-identification of sex worker collectives. I will look at the sex workers' movement in Europe through the lens of International Committee on the Rights of Sex Workers in Europe (ICRSE), the biggest sex workers' transnational advocacy network operating in the European region. While drawing on the theoretical notion of frames of collective action, as developed in the social movement studies, I will distinguish four key frames guiding ICRSE's mobilization and advocacy: frame of “the right to have rights,” frame of “decriminalization,” frame of “sex work as work in late capitalism,” and “intersectional” frame.

Keywords: sex work, prostitution, sex workers' movement, frames of collective action, advocacy